

Joanna Ashraf

Kamila Junik

Agnieszka Nitza-Makowska

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Październik 2021

WYDZIAŁ INFORMACJI O KRAJACH POCHODZENIA UDSC we współpracy z POLITYKA INSIGHT

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Zastrzeżenie

Niniejszy raport tematyczny został przygotowany w ramach projektu nr 2/1-2015/BK-FAMI „Zwiększenie zdolności pracowników DPU UDSC do zbierania, gromadzenia, analizy i rozpowszechniania informacji o krajach pochodzenia, 2017-2022”, współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej w zakresie Programu Krajowego Funduszu Azylu, Migracji i Integracji – „Bezpieczna przystań”.

Niniejszy raport tematyczny został opracowany przez eksperta zewnętrznego na zlecenie Urzędu do Spraw Cudzoziemców. Raporty ekspertów zewnętrznych powstające na zlecenie Urzędu do Spraw Cudzoziemców są materiałami wykorzystywanymi na potrzeby prowadzenia postępowań w sprawach o udzielenie ochrony międzynarodowej na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Treść raportu nie przesądza jednak o wyniku decyzji w indywidualnym postępowaniu administracyjnym, gdyż zawsze brana jest pod uwagę całość zgromadzonego materiału dowodowego i indywidualny charakter sprawy.

Informacje zamieszczone w niniejszym raporcie pochodzą z publicznie dostępnych źródeł takich jak: opracowania i raporty organizacji międzynarodowych, rządowych i pozarządowych, artykuły prasowe lub materiały dostępne w Internecie. Niniejszy raport może zawierać również własne spostrzeżenia, doświadczenia i elementy badań terenowych autora.

Prosimy mieć na uwadze, że niniejszy raport stanowi publikację autorską i reprezentuje wyłącznie poglądy i opinie autora.

Oświadczenia i oceny zawarte w niniejszym raporcie nie są i nie mogą być uważane za oświadczenia i oceny własne Urzędu do Spraw Cudzoziemców. Niniejszy raport nie jest także i nie może być uważany za jakąkolwiek deklarację polityczną polskich władz, instytucji lub organów Unii Europejskiej.

Urząd do Spraw Cudzoziemców ani Komisja Europejska nie ponoszą odpowiedzialności prawnej za publikowane w raporcie treści ani nie są zobowiązani do publikacji jego aktualizacji, a także nie ponoszą odpowiedzialności za sposób wykorzystania udostępnionych informacji.

Informujemy, że autorskie prawa majątkowe do niniejszego raportu przysługują wyłącznie Urzędowi do Spraw Cudzoziemców (adres: ul. Koszykowa 16, 00-564 Warszawa; NIP: 5262548316; REGON: 017315012).

KOREKTA TEKSTU i OPRACOWANIE GRAFICZNE

Anna Ozimek

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Spis treści

Spis treści	3
1. Wstęp	5
2. System prawa w odniesieniu do przestępstw przeciw moralności. Prawo stanowione, islamskie i zwyczajowe.....	7
Przestępstwa przeciw moralności	7
„Moralność”, „honor”, „czystość” – próba definicji.....	8
Zabójstwa honorowe.....	10
Systemy prawne w Pakistanie	11
Prawo stanowione.....	12
Prawo religijne (islamskie).....	13
Prawo zwyczajowe	15
Obyczaj	16
3. Małżeństwa z miłości / ucieczki w celu zawarcia małżeństwa – konsekwencje dla kobiet i dla mężczyzn	18
Małżeństwo aranżowane w tradycji Pakistanu	18
Małżeństwo z miłości oraz ucieczka w celu zawarcia małżeństwa – konsekwencje	19
Małżeństwo z miłości: presja rodziny a prawo wolnego wyboru	21
Małżeństwo w Pakistanie w dobie nowoczesności.....	23
4. Sytuacja kobiet z nieślubnymi dziećmi. Konsekwencje dla kobiet i dzieci.....	26
Nieślubne dziecko w Pakistanie – kontekst.....	26
Konsekwencje dla kobiet.....	29
Aborcja	31
Samotne matki	33
Konsekwencje dla dziecka	34
5. Sytuacja kobiet samotnie wychowujących dzieci (wdów, rozwódek) – tradycyjne i instytucjonalne mechanizmy wsparcia	39
Kontekst	39

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Wdowieństwo	41
Systemy wsparcia: struktury państwowe i dobroczynność.....	44
Rozwód.....	47
6. Sytuacja osób należących do społeczności LGBTI	54
Sytuacja prawna	55
Postawy społeczne wobec społeczności LGBTI	58
Dostęp do sfery usług: edukacja, zatrudnienie, zakwaterowanie, opieka zdrowotna.....	62
7. Prostytycja kobiet i dzieci.....	66
Prawny status prostytucji w Pakistanie.....	67
Kulturowe uwarunkowania prostytucji – tawaif i baćca bazi.....	68
Prostytycja a przemoc.....	70
Przyczyny prostytucji.....	70
8. Sytuacja rodzin osób, które pozostają w nieformalnych związkach zagranicą bądź posiadają nieślubne dzieci	73
Nieformalne związki w Pakistanie	73
Migracja i nieformalne związki.....	75
8. Sytuacja konwertytów z islamu na inne wyznania	80
Konwersja z islamu w pakistańskim prawie i społeczeństwie.....	81
9. Zbrodnie w obronie „honoru”, ich ściganie oraz karanie.....	86
Zbrodnie honorowe w Pakistanie – podstawowe informacje.....	87
Zbrodnie w obronie honoru, ich ściganie i karanie w pakistańskim prawie	90
Zbrodnie honorowe, ich ściganie i karanie - perspektywa społeczeństwa	92
10. Sytuacja rodzin osób, które popełniły przestępstwo przeciw moralności	95
11. Podsumowanie	99
12. Bibliografia.....	103
O autorkach	119

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

1. Wstęp

Położony na subkontynencie indyjskim Pakistan zamieszkuje populacja wielość ponad 220 mln, której około 97 proc. stanowią muzułmanie. Konstytucja kraju ustanawia islam religią państwową i gwarantuje obywatelom możliwość życia według jego zasad¹. Wszechobecny w sferze prywatnej i publicznej islam w znacznym stopniu wyznacza granice dla zachowań moralnych w prawie stanowionym oraz poza nim wskazując na praktyki legitymizowane i potępiane przez społeczeństwo. Choć badania Pew Research Center z 2012 r. pokazują, że większość muzułmanów na świecie i w Pakistanie zgadza się co do aktywności uznawanych za niemoralne, włączając picie alkoholu, przed- i pozamałżeński seks czy nawiązywanie relacji homoseksualnych², brak jednej uniwersalnej i niepodważalnej definicji moralności. Różnice w wytyczaniu granic dla zachowań moralnych w Pakistanie wynikają z:

- odmiennych interpretacji samego islamu w kontekście podejścia do takich praktyk jak np. konwersja z islamu czy przestrzeganie pardy (okrywanie się lub izolacja kobiet w obecności niespokrewnionych mężczyzn);
- wewnętrznego zdywersyfikowania kraju podzielonego na cztery główne prowincje Belucyzstan, Chajber Pasztunchwa, Pendżab i Sindh (oraz Terytorium Stołeczne Islamabadu, dwa regiony znajdujące się pod administracją pakistańską, czyli Azad Kaszmir i Gilgit-Baltistan), gdzie każda część kraju charakteryzuje się właściwymi dla siebie uwarunkowaniami kulturowymi oraz wyzwaniem politycznymi i społeczno-ekonomicznymi – od najślabiej zaludnionego, ubogiego Belucyzstanu, po najbardziej rozwinięty i dominujący nad pozostałymi prowincjami w polityce wewnętrznej Pendżab;
- rozdziwisku między tym, co legalne, czyli dozwolone przez prawo stanowione, a legitymizowane przez społeczeństwo;
- funkcjonowania mocnego systemu *dżirg*, rad cieszących się szacunkiem reprezentantów społeczności, wyłącznie mężczyzn, które równoległe do pakistańskiego sądownictwa wymierzają „sprawiedliwość” w oparciu o tradycyjny lokalnie legitymizowany porządek;

¹ Constitution of the Islamic Republic of Pakistan 1973 (tekst ogłoszony 28 lutego 2012 r.), art. 2.

² Pew Research Center, Morality, 30 kwietnia 2013 r., <https://www.pewforum.org/2013/04/30/the-worlds-muslims-religion-politics-society-morality/>, [dostęp: 2.09.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

- tendencji do instrumentalizacji religii, w tym jej podejścia do kwestii moralnych przez *dżirgi*, mułłów (pełniących funkcje religijne członków społeczności m.in. rozstrzygający spory o podłożu religijnym), czy organizacje islamistyczne; oraz
- stopnia wykształcenia, unowocześnienia, a także relacji i zażyłości między członkami danej rodziny.

Biorąc pod uwagę powyższe uwarunkowania, niniejszy raport najpierw dokładnie analizuje podejście w prawie stanowionym, religijnym i zwyczajowym do przestępstw przeciwko moralności, aby kolejno skupić się na praktykach, które stanowią naruszenie legitymizowanych w społeczeństwie norm, jak małżeństwa z miłości czy konwersja z islamu na inne wyznania. Podejmując temat konsekwencji takich zachowań raport obnaża mechanizm zbrodni honorowych i przedstawia ewolucję podejścia w prawie stanowionym do tego typu przestępstw. Znaczna część raportu poświęcona jest sytuacji osób, które w różnym stopniu naruszają tradycyjnie legitymizowany porządek jak środowiska LGBTI, oraz sytuacji ich najbliższych włączając rodziny tych, którzy popełnili przestępstwo przeciw moralności czy pozostają w nieformalnych związkach zagranicą lub / i posiadają nieślubne dzieci. Ponadto, z uwagi na powszechną dyskryminację kobiet w Pakistanie – niektóre źródła akademickie i wybrane lokalne media nazywają obywatelkami drugiej kategorii – trzy rozdziały skupiają się przede wszystkim na nich, opisując sytuację kobiet z nieślubnymi dziećmi, matek-wdów i rozwódek oraz problem prostytucji.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

2. System prawa w odniesieniu do przestępstw przeciw moralności. Prawo stanowione, islamskie i zwyczajowe

Przestępstwa przeciw moralności

Przestępstwa przeciw moralności – której definicja i postrzeganie w kulturze i tradycji Pakistanu znajdują się w kolejnym podrozdziale – dotyczą obu płci, jednakże wśród ofiar najwięcej jest kobiet, mężczyźni zaś stanowią zdecydowaną mniejszość.

Sytuacja kobiet w Pakistanie jest uzależniona od różnych czynników: ekonomicznych, etnicznych czy religijnych, które przekładają się bezpośrednio na dostęp do edukacji, możliwość podjęcia pracy i samorealizację. Jednak najważniejszy problem stanowi tradycyjny, patriarchalny układ społeczny, który definiuje role społeczne dostępne dla kobiet (żona, matka), postrzegając kobietę przez pryzmat jej męskiego opiekuna (*saja*). W ten sposób niemożliwe, co do zasady, staje się funkcjonowanie kobiety jako jednostki, a jej byt postrzegany jest wyłącznie w relacji do mężczyzny, nigdy inaczej. Nierówność wynikająca z takiego układu, a także uwikłana w nią zależność kobiety od mężczyzny na każdym etapie życia (córki, żony, matki, babki) powodują naruszanie i łamanie podstawowych praw (przynależnych człowiekowi), ale także stwarzają szereg okazji do stosowania wobec kobiet przemocy – psychicznej i fizycznej. Przebywając niemal wyłącznie w czterech ścianach domów, kobiety podlegają ścisłej kontroli rodziny (w szczególności jej męskich członków). W sytuacji zagrożenia często nie mają szansy obrony czy choćby skargi, gdyż służby i organy ścigania niechętnie ingerują w sprawy rodzinne³.

Według Deklaracji ONZ o eliminacji przemocy wobec kobiet z 1994 r.⁴, przemoc ze względu na płeć⁵ oznacza wszelkie akty przemocy, „które powodują lub mogą skutkować fizyczną, seksualną lub psychiczną krzywdą lub cierpieniem kobiet, a także groźby czynów takich jak

³ Junik K., 2020. *Ruch kobiecy w Pakistanie w perspektywie historycznej*, [w:] *Problemy społeczno-polityczne Bliskiego i Dalekiego Wschodu*, red. A. W. Jelonek, M. Lipa, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 117–118.

⁴ UN Declaration on the Elimination of Violence against Women (1994), <http://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/711/88/img/NR071188.pdf?OpenElement>, [dostęp: 1.08.2021].

⁵ Przemoc ze względu na płeć w literaturze fachowej określane bywa w skrócie jako GBV (ang. *gender-based violence*).

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

przymus lub arbitralne pozbawienie wolności, zarówno w życiu publicznym, jak i prywatnym”. Przepięstwa i zbrodnie wobec kobiet nie są przypisane do konkretnego regionu i mają miejsce w kaŹdym – bardziej bądŹ mniej – rozwiniętych kraju⁶. Niemniej, coroczne statystyki utwierdzają w przekonaniu, Źe sytuacja w Pakistanie jest alarmująca: na Indeksie Nierówności Płci⁷ z 2020 r. kraj ten figuruje na aŹ 154. miejscu (na 162)⁸, podczas gdy w 2018 r. plasował się na nie mniej odległym 152.

Do najwaŹniejszych problemów zaliczy naleŹy: przemoc ze względu na posag i związane z nim zabójstwa młodych małŹonek, przemoc ze strony przedstawicieli władzy⁹, gwałt – w tym gwałt zbiorowy, nierówne prawo dziedziczenia spadku/majątku, sprzedaŹ w celach matrymonialnych i do domów publicznych (wpisująca się w proceder handlu ludŹmi), przemoc wynikająca z „niestosownego” ubioru/zachowania oraz tzw. zabójstwa honorowe. Wyliczone powyŹej zjawiska mają dwie cechy wspólne, są to: uprzedmiotowienie kobiet jako przynaleŹnych męŹczyŹnie oraz – szczególnie widoczne w dwóch ostatnich – ograniczanie wszelakich swobód w imię obrony swoiście pojmowanej moralności.

„Moralność”, „honor”, „czystość” – próba definicji

Jedną z bardziej problematycznych kwestii w prawie i obyczaju Pakistanu są tzw. zabójstwa honorowe. Występują one w wielu miejscach na świecie, również tam, gdzie istnieją skupiska migrantów wyznających zasady odmienne od obowiązujących w kraju pobytu (np. Wielka Brytania czy Kanada). Statystyki pokazują, Źe niemal połowa tych zbrodni ma miejsce w Azji Południowej (tu obok Pakistanu najczęściej wymienia się Indie)¹⁰.

Wspomniana wyŹej problematyczność tego zjawiska wynika przede wszystkim z bardzo szerokiego i specyficznego rozumienia słowa „honor”. Najprościej pojęcie to można zdefiniowa jako bezwarunkową podległość kobiety wobec narzuconych jej ról społecznych, akceptowalnych przez najbliŹsze jej otoczenie: męŹa, ojca lub/i brata, rodzinę, lokalną społeczność, wspólnotę religijną. KaŹde zachowanie, które wychodzi poza przyjętą

⁶ Por. coroczne raporty Human Rights Watch dostępane w: www.hrw.org/topic/womens-rights.

⁷ Gender Inequality Index (GII) – coroczny raport United Nations Development Programme, <http://hdr.undp.org/en/content/gender-inequality-index-gii>, [dostęp: 1.08.2021].

⁸ Dla porównania Polska jest na miejscu 35, przoduje Norwegia.

⁹ Babar Z. U., 2007, Violence against Women in Pakistan: Current Realities and Strategies for Change. (Niepublikowana praca magisterska). Austria: European University Center for Peace Studies, s. 148–156.

¹⁰ Encyclopædia Britannica, Inc. Corporate Site, <https://www.britannica.com/topic/honor-killing>, [dostęp: 2.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

paradygmat, przekracza granice ustalonego schematu, usytuowanego dokładnie między patriarchatem a motywowanym religijnie konserwatyzmem, postrzegane jest jako zagrożenie dla tradycji i kultury. Każdy czyn, który kwestionuje dostępne dla kobiety role – córki, żony, matki (czyli ról służebnych i kontrolowanych przez męskich członków rodziny), odbierany jest jako atak na stabilność instytucji rodziny – najmniejszej i najważniejszej komórki społecznej, ale takiej, która zarazem warunkuje trwałość i niezmiennność całej społeczności w szerszym kontekście.

W perspektywie historycznej, społeczności muzułmańskie zamieszkujące dzisiejszy Pakistan przestrzegały zasady *pardy*¹¹. *Parda* – dosłownie „zasłona” w języku perskim oraz urdu – stanowiła obowiązek zasłaniania się kobiet w obecności niespokrewnionych mężczyzn. Praktyka *pardy* najczęściej polegała na okrywaniu ciała i twarzy (włosów, części twarzy lub całości), w niektórych regionach jednak przybierała formę całkowitej segregacji kobiet od mężczyzn, ograniczając zupełnie swobodę ruchu – każde wyjście poza dom to przecież okazja do kontaktu z obcymi mężczyznami. Kobiety przestrzegające tych zasad uznawane były przez społeczeństwo za czyste, moralnie bez zarzutu – tym samym świadczyło to dobrze o całej rodzinie. Każdy występki niezgodny z obowiązującą normą uznawany był zaś za kalający, niemoralny – i rzucał złe światło na wszystkich członków rodziny, klan, społeczność. Kobieta w Pakistanie powinna się „szanować” – to ogólne stwierdzenie oddaje słowo *izzat*, które w języku urdu oznacza honor właśnie w takim kontekście. Przestrzeganie *pardy* pozwala zachować czystość. Męski honor z kolei to w urdu *gheirat* definiowany jako zazdrość, chęć ochrony tego co święte, honor, odwaga, skromność, a także wstyd. Wyliczone tu znaczenia tego pojęcia unaoczniają, w myśl jakich idei działają „obrońcy honoru” w Pakistanie. Motywowani chęcią zmycia plamy, która powstała na skutek „niemoralnego”, czyli odmiennego od narzuconego i zwyczajowo akceptowanego sposobu postępowania kobiet, usiłują przywrócić naruszony porządek poprzez wyeliminowanie bezpośredniej przyczyny niepożądanego stanu rzeczy.

Do moralnie akceptowalnych zachowań kobiet, dzięki którym honor rodziny zostaje nietknięty, należy bezdyskusyjna akceptacja przypisanych tradycyjnie ról społecznych. Zachowanie czystości oznacza wprost brak kontaktu z niespokrewnionymi mężczyznami – a zatem ścisłej kontroli podlega kobieca seksualność. To z kolei pozwala na bardzo szeroką interpretację czynów, które miałyby być moralnie wątpliwe – na liście „występków”, obok cudzołóstwa i relacji przedmałżeńskich (nawet jeśli nie mają one charakteru cielesnego),

¹¹ Wszelkie terminy pochodzące z języka urdu podane zostały w wersji spolszczonej.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

znajdują się zazwyczaj także gwałty, a nawet zakochanie i związek z „nieodpowiednią” osobą (czyli z własnego wyboru)¹².

Zabójstwa honorowe

Zabójstwo honorowe zostało zdefiniowane w raporcie Amnesty International z 1999 r. jako:

pozasądowe ukaranie krewnej za domniemane przewinienia seksualne i małżeńskie, które są uważane za występki lub zniewagę i obejmują niewierność seksualną, małżeństwo bez zgody rodziców lub związek, który rodzina uważa za nieodpowiedni, a także bunt przeciwko społeczności i klanowym zwyczajom małżeńskim¹³.

Zwyczajowo nazywane jest *karo-kari* – określenie to wywodzi się z jednej z prowincji Pakistanu, Sindhu. W pozostałych trzech funkcjonują następujące nazwy: *sijah-kari* (Belucyzstan), *tor-tora* (dawna Północno-Zachodnia Prowincja Pograniczna, dziś Chajber Pachtunchwa), *kala-kali* (Pendżab). Pierwszy człon określenia odnosi się do mężczyzny – „czarny”, „splamiony”, „popelniający czyn nieczysty”, drugi oznacza to samo w odniesieniu do kobiety. Tradycyjnie oznacza prawo społeczności lub najbliższych do zabicia kobiety i jej (domniemanego) kochanka za związek pozamałżeński. W przypadku oskarżenia o zdradę lub seks przedmałżeński, winą za niemoralne zachowanie obarczane są obie strony, jednak mężczyźni często unikają śmierci lub poważniejszych konsekwencji np. poprzez uiszczenie rekompensaty na rzecz rodziny, której honor został nadszarpnięty¹⁴.

Dziś najczęstsze przypadki dotyczą domniemania zdrady, chęci odejścia od męża, uzyskania rozwodu bez zgody rodziny i tym podobne – i dotyczą w przeważającej mierze kobiet. Motywy mogą być różne, także majątkowe i tzw. błahe, np. samo podejrzenie zdrady, zbyt późny powrót z zakupów czy zbyt radosna rozmowa z sąsiadem. Jednym słowem – każde zachowanie, mające związek z chęcią samostanowienia, podejmowania indywidualnych decyzji, cokolwiek, co rodzicom/rodzinie/społeczności wydać się może za niezgodne z panującym obyczajem. Nierzadko mąż, zamierzając ponownie się ożenić, w taki

¹² Sher Muhammad et al, Violence against Women in Pakistan: A Study of Religious, SocioCultural and Legal Perspectives of Honour Killing. „Al-Qalam”, vol. 23, 1/2018, s. 127.

¹³ Amnesty International, Pakistan: Violence against Women in the Name of Honour, 22.09.1999, AI Index: ASA 33/17/99, <https://www.amnesty.org/download/Documents/144000/asa330201799en.pdf>, [dostęp: 1.08.2021].

¹⁴ Szerzej na ten temat w rozdziale *Zbrodnie w obronie „honoru”, ich ściganie oraz karanie* s. 77.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

sposób pozbywa się niechcianej już żony. W Pakistanie, jak podkreślają działacze społeczni i aktywiści, życie kobiety znaczy niewiele i można z nim zrobić, co się zechce. Trudno też się przeciwstawić sile tradycji i obyczaju. Zwyczajowo uznaje się także, że zbrodnie popełniane w obronie honoru same w sobie są czymś honorowym, chroniącym stary, skostniały układ społeczny, zapewniającym stabilność struktury i pożądaną *status quo*. To sprawia, że choć w corocznych statystykach dotyczących przemocy zabójstwa honorowe przodują¹⁵, „obrońcy” honoru nadal pozostają bezkarni – a proceder ten przez lata nie był uznawany za przestępstwo.

Systemy prawne w Pakistanie

Od chwili powstania w 1947 r., państwo Pakistan stanowi republikę islamską. Obowiązuje w nim konstytucja, uchwalona w 1973 r. i wielokrotnie poprawiana, podobnie jak prawo karne, będące schedą po Brytyjczykach. Z uwagi na burzliwe dzieje subkontynentu, zróżnicowanie etniczne i regionalne grup społecznych, a także na religię, w Pakistanie nakładają się na siebie następujące porządki:

- prawny – w postaci kodeksu karnego, kodeksu postępowania karnego, złożony z systemu sądownictwa, organów ścigania, w tym policji;
- tradycyjny – prawo paralelne, reprezentowane przez rady wiejskie, z których najczęściej spotykane to *dżirga* i *pańćajat*;
- religijny – prawo regulowane przez Pakistańską Radę Islamską, opierające się na autorytecie uczonych w pismach religijnych *muftich* i *ulemów*;
- obyczajowy – nie stanowiący prawa *per se*, nieformalny, ale społecznie obowiązujący i często zastępujący pozostałe; wspierający system patriarchalny i powołujący się na tradycyjną, nieprecyzyjną interpretację zasad islamu¹⁶.

¹⁵ Bieżące raporty dotyczące tzw. przemocy w obronie honoru (ang. Honour-based violence, HBV): <http://hbv-awareness.com/regions/>, [dostęp: 4.08.2021]. Raport policji w prowincji Pendżab za lata 2011–2020 pokazuje, że rocznie oficjalnie zgłaszanych jest ok. trzystu przypadków zbrodni honorowych. Więcej: <https://punjabpolice.gov.pk/honour-killings>, [dostęp: 4.08.2021].

¹⁶ Engineer, Ali Asghar, 1996, *The Rights of Women in Islam*, Lahore: Vanguard Books Ltd.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Prawo stanowione

Konstytucja Pakistanu w wielu miejscach odnosi się do kwestii równości i poszanowania prawa w odniesieniu do obu płci, a także do ochrony instytucji małżeństwa, rodziny, dzieci¹⁷. Zagwarantowane na piśmie prawa często nie mają odniesienia do rzeczywistości i nie wpływają w znaczący sposób na poprawę sytuacji kobiet w kraju. Niska wykrywalność zbrodni czy niezgłaszanie przestępstw wynikają nie tylko z nieznamomości norm prawnych, ale także z braku zaufania do władzy, szczególnie policji, z korupcji, niechęci wobec upubliczniania spraw rodzinnych oraz braku wiary, że cokolwiek mogłoby zburzyć trwałe mur tradycji.

Jak już wspomniano, Pakistan odziedziczył system prawny obowiązujący jeszcze w erze kolonialnej, którego podstawą był Brytyjski Kodeks Karny z 1860 r. Istnieją w nim zapisy dotyczące przestępstw wobec ludzkiego ciała oraz życia, także w odniesieniu do morderstwa. Prawo definiuje też cudzołóstwo i inne relacje seksualne poza małżeństwem jako przestępstwo, za które grozi pozbawienie wolności do lat pięciu oraz grzywna¹⁸. Brak jednak osobnego potraktowania zjawiska zabójstw honorowych, które charakteryzuje z góry obrany cel, premedytacja, ideologia, a w wielu przypadkach i szczególne okrucieństwo. Po dekadzie rządów generała Zii-ul-Haqa (w 1977–1978 szef rządu i Rady Wojskowej, w 1978–1988 prezydent Pakistanu), kiedy w ramach programowej islamizacji pakistańskiego społeczeństwa w Pakistanie wprowadzono najsurowsze prawo wobec kobiet¹⁹, statystyki zabójstw honorowych wzrosły. W tym samym czasie nastąpił rozkwit aktywizmu na rzecz kobiet²⁰, działalność wzmogły organizacje pozarządowe, grupy pro-kobiece, szczególnie gdy w 1996 r. Pakistan ratyfikował Konwencję eliminującą wszelkiego rodzaju dyskryminację względem kobiet (*Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*, CEDAW). Siłą protestów, dyskusji, lobbowanie na rzecz zmiany prawa udało się w 2004 r. wprowadzić poprawkę do kodeksu karnego penalizującą *karo-kari*. Za popełnienie tej zbrodni obowiązywała kara od 7 lat więzienia do kary śmierci. Zapis o możliwości odkupienia zbrodni

¹⁷ Sher Muhammad et al, *Violence against Women in Pakistan: A Study of Religious, SocioCultural and Legal Perspectives of Honour Killing*. „Al-Qalam”, vol. 23, 1/2018, s. 136.

¹⁸ Country Policy and Information Note Pakistan: Women fearing gender based violence, February 2020, s. 8–9, <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1250691/download>, [dostęp: 4.08.2021].

¹⁹ Shaheed, Farida, Khawar Mumtaz, (1995) *Islamisation and Women. The Experience of Pakistan*. In: *Other Voices from Pakistan*. New Delhi: Wiley Eastern Limited, 71–87.

²⁰ Junik, Kamila. 2020. *Ruch kobiecy w Pakistanie w perspektywie historycznej*, [w:] *Problemy społeczno-polityczne Bliskiego i Dalekiego Wschodu*, red. A. W. Jelonek, M. Lipa, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 113–125.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

poprzez zapłatę rekompensaty dla rodziny ofiary uczynił nowe prawo niemal całkiem martwym – zabójcy i ofiara prawie zawsze wywodzili się z tej samej rodziny. Dodatkowo, zgłaszanie takich zbrodni nadal nie było obowiązkowe, a w definicji zbrodni honorowych zawarte były także inne akty przemocy np. obcięcie nosa czy oblanie kwasem. Tak duża liczba luk w prawie sprawiła, iż było ono nieefektywne.

Dwa lata później uchwalona została *Ustawa o Ochronie Kobiet*, definiująca gwałt, porwanie i zmuszenie do zamążpójścia jako przestępstwa podlegające karze pozbawienia wolności. Ostatnia zmiana dokonana została w 2016 r., po kontrowersjach związanych ze śmiercią bloggerki i celebrytki Kandil Balucz (Qandeel Baloch). Balucz została zamordowana z zimną krwią przez swojego brata we własnym domu po tym, jak w mediach społecznościowych opublikowała zdjęcia z muzułmańskim uczonym. W tej sprawie jako poszkodowany wystąpiło państwo, dzięki czemu winny nie mógł uniknąć kary w zamian za odszkodowanie²¹.

Prawo religijne (islamskie)

Bardzo często uważa się, że zabójstwa honorowe są ściśle związane z islamem, chociaż nie znajduje to potwierdzenia w prawie. W rzeczywistości karze podlega cudzołóstwo, przynależące do przestępstw ciężkich. Posądzeni o ten występki mają możliwość udowodnienia swojej niewinności, choć w tym wypadku powinni doprowadzić przed oblicze islamskiego sędziego (*kazi*) i aż czterech (a nie zwyczajowych dwóch) świadków. Jak pisze Przemysław Kubiak, *kara [o której jest mowa wyżej] uzależniona jest ponadto od dodatkowych wymogów stawianych sprawcy, określonych jako 'zdolność do zachowania czystości'*²².

²¹ "State becomes complainant in Qandeel's murder case". Daily Times Pakistan, 2016-07-18, <https://dailytimes.com.pk/69379/state-becomes-complainant-in-qandeels-murder-case/>, [dostęp: 4.08.2021].

²² Kubiak, Przemysław. (2019). Najcięższe przestępstwa szariatu ('hudud') w świetle uwag zawartych w klasycznym podręczniku 'Umdat al-salik' al-Misriego. Zeszyty Prawnicze nr 19, s. 155–184. DOI 10.21697/zp.2019.19.3.07., http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_21697_zp_2019_19_3_07/c/3579-3343.pdf, [dostęp: 1.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Posądzenie zacnej kobiety o czyn niegodny jest jednak także występkiem, przynoszącym zgorszenie i pozbawiającym wiarygodności²³.

W Koranie nie ma mowy o *karo-kari*, można by więc przypuszczać, że jest to praktyka niezgodna z islamem. Pakistańscy klerycy nie wypowiadają się jednak tak jednoznacznie, podkreśla się jednak fakt, że islam głosi równość obu płci względem siebie, a także zapewnia wiele praw kobietom. Problematyczne są nie tyle zapisy religijne, ile ich interpretacja nierządkiem konserwatywna i podlegająca ideologizacji. W Pakistanie od lat ścierają się różne frakcje i grupy krzewiące islam od jego ekumenicznej wersji (np. sufizm) po ortodoksyjną. Wielogłos dotyczący kwestii spornych, trudnych, szczególnie dotyczących miejsca kobiet w społeczeństwie, bywa wykorzystywany przez konserwatystów chcących uzasadnić religijną dyskryminację, przemoc, a także utrzymać patriarchalny układ sił. W tym kontekście najczęściej pojawia się poniższy fragment Koranu (sura 4:34):

*Mężczyźni stoją nad kobietami
ze względu na to, że Bóg dał wyższość jednym nad drugimi,
i ze względu na to,
że oni rozdają ze swojego majątku.
Przeto cnotliwe kobiety są pokorne
i zachowują w skrytości
to, co zachował Bóg.
I napominajcie te,
których nieposłuszeństwa się boicie,
pozostawiajcie je w łóżach
i bijcie je!
A jeśli są wam posłuszne,
to starajcie się nie stosować do nich przymusu.
Zaprawdę, Bóg jest wzniosły, wielki!*²⁴

²³ Koran 24:4: *A tym, którzy oskarżają kobiety godne, a nie mogą przyprowadzić czterech świadków, wymierzcie osiemdziesiąt batów i nie przyjmujcie od nich nigdy świadectwa. To są ludzie szerzący zgorszenie.* Koran, tłum. z arab. J. Bielawski, Warszawa 1986.

²⁴ Koran, tłum. z arab. J. Bielawski, Warszawa 1986.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Prawo zwyczajowe

W Pakistanie istnieje nieformalny (lub paralelny) system prawny, który stanowią rady wiejskie. Funkcjonuje on na terenach zamieszkałych przez klany i/lub grupy plemienne w prowincjach Chajber Pachtunchwa, Beluczystan, Sindh. *Dżirga* (określenie używane najczęściej w Chajber Pachtunchwie i Beluczystanie), *pańćajat* lub *faislo* – to zgromadzenie starszyny klanowej lub plemiennej, która podejmuje decyzje dotyczące spraw społecznych, szczególnie w kwestii rozstrzygnięcia sporów wewnątrz własnej społeczności lub między klanami. Zadaniem *dżirgi* jest zachowanie konsensusu i zgodności z naukami kodeksu honorowego Pasztunów, zwanego *Pasztunwali*. Dodatkowo, unikanie zaogniania konfliktów i proponowanie pokojowego i polubownego załatwienie sprawy²⁵.

Istnienie dwóch równoległych porządków prawnych – formalnego i nieformalnego – jest dziedzictwem epoki kolonialnej, w której kolonizatorom zależało na utrzymaniu porządku i ładu między zwaśnionymi klanami i plemionami, szczególnie na terenach wiejskich, oddalonych od modernizującego się świata i jego systemowych rozwiązań. *Dżirgi* od lat podejmowały decyzje arbitralnie i niezależnie, utrzymując respekt i poważanie. Od stanowego porządku normatywnego odróżniało je szereg cech: w miejsce równości wszystkich obywateli wobec prawa (prawo stanowe) uwzględniały różnice i uwarunkowania społeczne; zamiast wolności jednostki uznawały zobowiązania i zależności ze względu na podziały klasowe; zorientowane na polubowne załatwienie sprawy – podczas gdy w sprawach przed sądem jedna ze stron musi wygrać, a druga przegrać. Decyzje podejmowane w jednej sprawie miały też zwykle związek z innymi – co zapewniało poczucie ciągłości, kontynuacji, procesu oraz dbałości o charakter i przyszłość danej grupy społecznej²⁶.

W kontekście kobiet obowiązywały jednak bardzo ostre zasady: wspomniany już *izzat*, czyli szacunek, odgrywał dużą rolę i w jego obronie zasądzano kary w myśl zasady „oko za oko, ząb za ząb” (zgodnie z ideą *badal*, czyli odwetu). Kobiety zresztą zaliczono do trzech atrybutów przynależnych mężczyźnie – obok pieniędzy i ziemi. W społecznościach, w których to *dżirgi* sprawują *de facto* władzę, decydując we wszelkich sprawach, pozycja kobiety jest

²⁵ Shinwari N. A., (2015) *Understanding the informal justice system: Opportunities and possibilities for legal pluralism in Pakistan*. Community Appraisal and Motivation Program (CAMP), <http://www.camp.org.pk/wp-content/uploads/2016/03/UnderstandingtheInformalJusticeSystem.pdf>, [dostęp 2.08.2021].

²⁶ Mahrwald S., (2009) *Rule of Law: The Case of Pakistan*, Heinrich-Böll-Stiftung, October 26/2009 https://www.boell.de/sites/default/files/assets/boell.de/images/download_de/weltweit/Rule_of_Law_Conference_Paper_Pakistan_neu.pdf, [dostęp: 4.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

bardzo ściśle określona i nie ma miejsca na jakiegokolwiek swobody i odstępstwa. Każde choćby domniemanie niemoralnego, niegodnego, czy niewłaściwego zachowania – a tu pole do interpretacji jest bardzo szerokie – skutkuje okrutnym werdyktem: przemocą lub zabójstwem w celu zmycia plamy na honorze. Owa zasada konsensusu, równości wobec dwóch (lub więcej) stron sporu w praktyce oznacza albo wykonanie takiego samego występku wobec rodziny winnego/winnej, albo ukaranie śmiercią obu stron. Za gwałt, za spotkanie z obcym mężczyzną – kara śmierci dla obojga, na której wykonawców wybiera się osoby z najbliższej rodziny. *Dżirga* jest instytucją oskarżaną o działania antykobiece, dyskryminujące prawa człowieka, łamiące podstawowe zapisy konstytucyjne. W ten sposób utrwała się stereotyp, zasady i obyczaje, składające się na szeroko pojętą tradycję i zwyczaj²⁷.

Dżirgi – legalne i nielegalne – funkcjonują w wielu miejscach w Pakistanie, nierzadko także tam, gdzie jest dostęp do formalnego systemu prawnego (policja, sąd). Tradycyjnie w zgromadzeniach nie biorą udziału kobiety; obecnie zdarzają się odstępstwa od tej reguły, istnieje nawet kobieca *dżirga*, założona przez działaczkę na rzecz praw kobiet, Tabassum Adnan. Kontrowersyjne decyzje i procedury z udziałem *dżirg* spowodowały, że w 2019 r. Sąd Najwyższy Pakistanu ograniczył ich funkcjonowanie wyłącznie w zakresie działania jako forum arbitrażowe, mediacyjne, negocjacyjne lub pojednawcze między stronami zaangażowanymi w postępowanie cywilne; w tym samym roku premier Pakistanu zobowiązał się zadbać o kontynuację tej tradycji²⁸.

Obecnie ze względu na panującą pandemię notuje się dużo więcej przypadków wszelkiego rodzaju przemocy domowej; zbrodnie honorowe to wciąż ponad połowa zgłaszanych przypadków.

Obyczaj

Jak wspomniano wyżej, prawo obowiązujące w Pakistanie nie traktuje równo obu płci, chociaż konstytucja państwa gwarantuje równość obywateli wobec siebie. Kodeksy, paragrafy nadal ograniczają swobodę kobiet w wielu sferach życia, poza tym mamy też do czynienia ze zwykłą nieznajomością prawa, która wynika chociażby z braku edukacji. Większą barierą jest jednak małe zaufanie do systemu sądowego, służb ścigania i ich efektywności w starciu z wszechobecną „tradycją”. Słowo to jest niezwykle pojemne i obejmuje wszelkie zwyczaje,

²⁷ Patel R., (2003) *Woman versus man*, Oxford University Press, 2003, s. 152–159.

²⁸ Rehman I. A., *Jirga space slashed*, „Dawn”, 11 lipiec 2019 r., <https://www.dawn.com/news/1493381/jirga-space-slashed>, [dostęp: 4.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

obyczaje i style postępowania, które niewiele mają wspólnego z religią, lecz w niewielkim stopniu z nią pokrewne, ale stanowią *modus operandi* w większości problematycznych przypadków w lokalnych społecznościach. W różnych regionach Pakistanu będą to niekiedy różne procedury odnośnie tych samych zdarzeń, jednakże zawsze oparte są one na stereotypowym podziale ról społecznych, o czym była już mowa powyżej.

W rodzinie, społeczności, plemienu najważniejsza jest hierarchia – a ta zakłada bezwzględne posłuszeństwo wobec starszych i mężczyzn. W rodzinie autorytetem będzie dziad, ojciec, starszy brat, w społeczności – starszyzna. Wiek i doświadczenie mają tu największe znaczenie, a także chęć utrzymania *status quo*, niechęć do zmian, podtrzymanie owej „tradycji”. Tak ustawione priorytety nie pozwalają na swobodę i indywidualny wybór stylu życia – sam indywidualizm jest źle widziany, gdyż kojarzony jest z jednej strony z nieposłuszeństwem, z drugiej – z egoizmem godzącym w interesy rodziny, grupy, społeczności. Wszelkie decyzje podejmowane są więc kolektywnie: w przypadku kobiet role społeczne możliwe do pełnienia ograniczają się do bycia córką, matką, żoną – zawsze w relacji do mężczyzny, służąc jemu i rodzinie (a tym samym klanowi itd.). W przypadku mężczyzn – będzie to odpowiedzialność za utrzymanie porządku w rodzinie i podporządkowanie sobie kobiet oraz młodszych – stąd często decyzje za młodsze rodzeństwo podejmują starsi bracia, lub za dzieci – ojciec, dziadek, wuj. Rygor i obowiązek powodują, że choć nie wszyscy zgadzają się z tradycją i widzą potrzebę zmiany, trudno jest się jej przeciwstawić. Dotyczy to także mężczyzn, którzy niezależnie od własnych przekonań i poglądów, muszą funkcjonować w strukturze patriarchy i stereotypowo rozumianej idei męskości²⁹. Próby ucieczki od wypełniania narzuconej roli brata, syna, męża, ojca i chęć zmiany jest zwykle karana – lub tłumiona³⁰.

²⁹ Istnieje wiele badań dotyczących sytuacji kobiet w krajach Azji Południowej, jednak temat maskulinizmu

i stereotypowej roli mężczyzny w zmieniających się realiach nie doczekał się jeszcze rzetelnego opracowania. Pojedyncze wzmianki w studiach dotyczących idei męskości na świecie pokazują, że jest to kwestia niezwykle interesująca i zasługująca na przebadanie i rozwinięcie. W najbliższym czasie na Uniwersytecie Jagiellońskim realizowany będzie grant badawczy dotyczący zmieniającego się modelu męskości wśród migrantów z regionu Bliskiego Wschodu i Azji Południowej (Pakistan), którego wyniki zostaną opublikowane na przełomie 2021/22 roku w formie artykułu.

³⁰ Cytowana tutaj prawniczka Rashida Patel w swojej książce wspomina przypadek swojego kierowcy, Zamana, którego brat został zamordowany. W wyniku umowy między jego rodziną a rodziną mordercy, w ramach tzw. zadośćuczynienia, zostały im „ofiarowane” dwie młode dziewczyny. Jedną poślubił inny brat Zamana, a druga miała zostać drugą żoną Zamana (zmuszał go do tego ojciec, który ostatecznie sam się z nią ożenił). Por. Patel, R., (2003) *Woman versus man*, Oxford University Press, 2003, s. 164.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

3. Małżeństwa z miłości / ucieczki w celu zawarcia małżeństwa – konsekwencje dla kobiet i dla męż- czyzn

Małżeństwo aranżowane w tradycji Pakistanu

Rodzina stanowi najważniejszy element struktury społecznej na Subkontynencie Indyjskim, którego częścią jest Pakistan. Tradycyjnie była to rodzina łącząca wiele pokoleń, wielodzietna, o ustalonej hierarchii, według której każda osoba miała określone obowiązki i role do wypełnienia: zarówno w obrębie rodziny jak i względem społeczności, w której owa funkcjonowała. Najważniejsze pojęcia zatem to *khandan* (rodzina lub klan w języku urdu) i *biradri* (w urdu dosł. braterstwo; społeczność, kasta)³¹ – w kwestii ustalonych ram dotyczących odpowiedzialności, powinności, a także zachowania czystości, szacunku, statusu, na poziomie indywidualnym i zbiorowym. Funkcjonowanie w obrębie tych struktur oznacza akceptację zasad w nich panujących, niemożność ich negowania (stąd bardzo powolne tempo wszelakich zmian) oraz zgodę na to, że decyzje dotyczące indywidualnych losów jednostki zawsze są podejmowane przez rodzinę, a jako priorytety stawiane są trwałość oraz stabilność tradycji i kultury.

Małżeństwa tradycyjnie aranżowane są przez rodziny – popularne powiedzenie głosi nawet, że w Pakistanie, jak i Indiach, ślub to nie związek dwojga osób, a więź zawierana między dwiema rodzinami. A zatem poprzez małżeństwo połączyć się mogą tylko rodziny o tym samym pochodzeniu, statusie, z tego samego klanu, plemienia itd. Wymiar społeczny takiego sojuszu jest równie ważny, co ekonomiczny: zapewnia to utrzymanie majątku wewnątrz tej samej grupy, dlatego najpopularniejsze śluby to te, w których kobieta i mężczyzna są spokrewnieni (mówimy tu o tak bliskim pokrewieństwie jak kuzynostwo w pierwszej linii³²).

³¹ Termin *biradri* pokrewny jest pojęciu *fratrii* – odpowiadającemu ‘grupie krewniaczej’, ‘rodowi’.

³² W Pakistanie niemal 50 proc. ślubów to właśnie śluby bliskich kuzynów, na prowincji liczba ta szacowana jest na 80 proc. Dzieci zrodzone z tak blisko spokrewnionych rodziców bardzo często obciążone są wadami genetycznymi, wysoki jest także wskaźnik umieralności noworodków z takich związków. Por. Merten M. (2019). Keeping it in the family: Consanguineous marriage and genetic disorders, from Islamabad to Bradford. *BMJ*, 365, l1851. <https://doi.org/10.1136/bmj.l1851>, [dostęp: 18.08.2021]; Afzal M. et al (1994). Consanguineous marriages in Pakistan. *Pakistan development review*, 33(4 Pt 2), s. 663–674, [dostęp: 18.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

I chociaż teoretycznie elementem ceremonii zaślubin jest pytanie skierowane do obu osób, czy potwierdzają chęć zawarcia związku, faktycznie odpowiedź może być tylko jedna.

Wszelkie odstępstwa od reguły są surowo karane. Choć, jak wspomniano na wstępie, coraz częściej mówi się o wolnym wyborze, świadomym podejściu do instytucji małżeństwa, partnerstwie w wykonywaniu prac domowych oraz obowiązku traktowania żon z szacunkiem i bez przemocy, zmiany widoczne są raczej w środowiskach miejskich, wśród klas wykształconych i lepiej sytuowanych. Zdecydowaną większość nadal stanowią małżeństwa aranżowane, bez udziału zainteresowanych w procesie decyzyjnym.

Małżeństwo z miłości oraz ucieczka w celu zawarcia małżeństwa – konsekwencje

Małżeństwo z najbliższym kuzynem lub z innym wybranym przez rodzinę mężczyzną z tej samej grupy etnicznej było i jest w Pakistanie normą³³. Zgoda rodziny jest absolutnie konieczna – a w razie potrzeby jej członkowie zrobią wszystko, by zapobiec małżeństwu z własnej woli, inaczej zwanym małżeństwem z miłości. W jednym z artykułów³⁴ prześledzone zostały przypadki, gdy kobieta próbowała zawrzeć takie małżeństwo, uznawane powszechnie za nieakceptowalne. Reakcje rodziny były różne, ale wszystkie podszyte przemocą: od pogroźek pod adresem mężczyzny i jego krewnych, zgłoszenia sprawy na policję, także w celu namierzenia miejsca pobytu mężczyzny, do porwania dziewczyny przez np. własnych braci, przytrzymywania jej siłą w nieznanym miejscu, a także prób „wybicia z głowy” niestosownego pomysłu³⁵. Jak uważa Shakira Hussain, profesor na Australian National University:

małżeństwo z miłości, które przekracza oczekiwania rodziny, może skutkować wywieraniem znacznej presji ze strony rodziny. Zaś przemoc może być częścią takiej presji. W przypadkach, gdy (przyszły) małżonek pochodził z niskiej kasty, zarówno on, jak i jego partnerka, mogą doświadczyć brutalnego odwetu³⁶.

³³ Country Policy and Information Note Pakistan: Women fearing gender based violence, February 2020, s. 25–26, <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1250691/download>, dostęp 4.08.2021; Country Information and Guidance Pakistan: Women fearing gender-based harm/violence 2015, <https://www.refworld.org/pdfid/56667db14.pdf>, [dostęp: 10.08.2021].

³⁴ Hong, J. 2009, Love marriages, women and rule of law in Pakistan, Ethics in Action Vol. 3, No. 5, October 2009 Asian Human Rights Commission – Ethics in Action website <http://www.ethicsinaction.asia/archive/2009-ethics-in-action/vol.-3-no.-5-october2009/love-marriages-women-and-rule-of-law-in-pakistan>, [dostęp: 12.08.2021].

³⁵ Ibidem.

³⁶ Country Advice: Pakistan, Refugee Review Tribunal, Australian Government, 17 listopada 2010 r., s. 2, https://www.ecoi.net/en/file/local/1138091/1788_1336913515_pak37665.pdf, [dostęp: 12.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Potwierdza to także raport Human Rights Commission of Pakistan z 2018 r., według którego kobiety, które usiłowały dokonać własnego wyboru małżonka, poddawane były izolacji, biciu i innym rodzajom przemocy ze strony ojców i braci, często przyplacając to życiem³⁷. Według dokumentu, agresorami często byli także odrzuceni zalotnicy, którzy brutalnie atakowali kobiety, często także kwasem, by je oszpecić i ukarać na całe życie za nieposłuszeństwo³⁸.

Najokrutniejszym rodzajem przemocy w przypadku małżeństw z miłości jest zabójstwo honorowe. Morderstwo zazwyczaj dokonywane jest przez najbliższą rodzinę na obojgu małżonkach. To z tego powodu pary, którym udaje się legalnie zawrzeć małżeństwo (tzw. małżeństwo w urzędzie), uciekają z rodzimych miejscowości, zmieniają tożsamość, ukrywają się. Osiedlenie się z dala od bliskich i rozpoczęcie życia na własny rachunek nie jest łatwe z wielu powodów: pary, które nie utrzymują kontaktu z rodziną, żyją samotnie, często zwracają na siebie uwagę w sąsiedztwie, trudno im wynająć mieszkanie, znaleźć pracę. W bardzo usystematyzowanym i tradycyjnym społeczeństwie pakistańskim wzbudzają wątpliwość co do prowadzenia się, moralności. Aby ich odnaleźć i „dopełnić obowiązku” w obronie splamionego honoru rodzina (najczęściej dziewczyny) ucieka się często do podstępu. W grę wchodzi przebieranie się i charakteryzacja, ustawianie sytuacji w celu wywabienia pary z domu czy kryjówki, szantaż, wtargnięcie, nierzadko przy pomocy lokalnej policji (często po wcześniejszym wręczeniu łapówki). Policja, jak podkreślano tu już niejednokrotnie, nie reaguje na takie spory, traktując je jako sprawy wewnątrzrodzinne, odmawia wszczęcia postępowania, przyjęcia formularza zgłoszenia przestępstwa, a nawet interwencji w trakcie wydarzenia i ochrony poszkodowanych³⁹. Pośród doniesień w prasie codziennej (w językach lokalnych, urdu i angielskim) dotyczących małżeństw z miłości, ucieczek par w celu ożenku, a także konsekwencji takich czynów, znaleźć można nieliczne opisujące pomoc policji np. w przedostaniu się do większego miasta, czy bezpiecznym przeczekaniu do czasu pierwszej rozprawy w sądzie⁴⁰.

³⁷ State of Human Rights in 2018, Human Rights Commission of Pakistan, s. 179, <http://hrcp-web.org/hrcpweb/wp-content/uploads/2019/04/State-of-Human-Rights-in-2018-English-1.pdf>, [dostęp: 12.08.2021].

³⁸ Ibidem, 179–180.

³⁹ Country Advice: Pakistan, Refugee Review Tribunal, op.cit., s. 2–4.

⁴⁰ Couple married for love, hiding in fear of tribal justice' „Dawn”, 11 lipca 2009 r., <http://www.dawn.com/wps/wcm/connect/dawn-contentlibrary/dawn/news/pakistan/provinces/04-couple-married-for-love-hiding-in-fear-oftribal-justice-qs-01>, [dostęp: 12.08.2021]. Pashtun woman hiding after love marriage' Daily Times, 20 grudnia 2006 r.,

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Małżeństwo z miłości: presja rodziny a prawo wolnego wyboru

W tym miejscu warto przyjrzeć się temu, jak tradycyjnie uzasadnia się „niehonorowość” małżeństwa z wyboru i w jaki sposób powiązane jest ono z popełnieniem przez (przyszłych) małżonków grzechu i przestępstwa cudzołóstwa.

Wprowadzone w 1979 r. normy prawne, odbierające kobietom większość swobód i praw pod nazwą *Hudood Ordinance*, były częścią islamizacji państwa i prawa. Dokonano wówczas szeregu zmian w *Brytyjskim Kodeksie Karnym* z 1860 r., dodając cudzołóstwo jako przestępstwo, a chłostę czy kamienowanie w poczet kar. Rozporządzenie dotyczące cudzołóstwa (w urdu *zina*) interpretuje to przewinienie niezwykle szeroko – wystarczyło zresztą samo podejrzenie, by ukarać domniemyanych winnych. W ten sposób przez lata funkcjonowało ono jako narzędzie opresji wobec kobiet, szczególnie wykorzystywane przez rodziny w celu przymuszenia kobiet do działania od nich oczekiwanego (w tym poddania się aranżowanemu małżeństwu). W przypadku ucieczki i/lub zawarcia związku małżeńskiego z własnej woli, rodzina oskarżała (przyszłego) męża kobiety o jej porwanie, co w połączeniu z zarzutem współżycia przedmałżeńskiego stanowiło skuteczny sposób na uniknięcie lub unieważnienie takiego związku.

Uchwalone w 1979 r. prawo zostało zmienione poprzez Ustawę Ochrony Kobiet (ang. *Women Protection Bill*) w 2006 r. Mimo że zapisano w nim, iż każdy rodzaj przymusu do zawarcia małżeństwa wbrew woli kobiety jest karalny, w rzeczywistości nie zaprzestano dotychczasowych praktyk. Dodatkowo, pojawiły się oskarżenia o gwałt, gdy zachodziło prawdopodobieństwo skonsumowania małżeństwa. Legalność zawarcia związku kwestionowana była nie tylko przez rodziny, które w ten sposób usiłowały zmusić kobietę do uległości i wejścia w małżeństwo aranżowane, lub gdy rozwódka ponownie wyszła za mąż, jednak mąż podważał prawowitość nie tylko nowego małżeństwa, ale i rozwodu⁴¹.

Według prawa muzułmańskiego, obowiązującego w Pakistanie, kobieta, która osiągnie dojrzałość płciową (zwykle przyjmuje się tu 15. rok życia), ma prawo zawrzeć związek

http://www.dailytimes.com.pk/default.asp?page=2006%5C12%5C20%5Cstory_20-12-2006_pg1_6, [dostęp: 12.08.2021].

⁴¹ „Access to Justice for Survivors of Sexual Assault. A Pilot Study”, The National Commission on the Status of Women (NCSW) 2010, s. 32, <https://www.ncsw.gov.pk/SiteImage/Downloads/Access%20to%20Justice%20for%20Survivours%20of%20Sexual%20Assualt-%20A%20Pilot%20Study-min-Compressed.pdf>, [dostęp: 12.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

małżeński z osobą przez siebie wybraną, a związek taki jest prawomocny. Niektóre werdykty sądowe uwzględniają jednak rolę opiekuna prawnego (w urdu: *wali*), którego zdanie – w tym przypadku zgoda na małżeństwo – ma kluczowe znaczenie, nawet jeśli dziewczyna jest pełnoletnia⁴². Ponieważ kontrakt małżeński (w urdu: *nikah*) powinien być podpisany w obecności rodziców, wiarygodnych świadków lub opiekunów, sądy uznają to jako argument za potrzebą zgody opiekunów na małżeństwo. Badając, czy kwestia ta jest zgodna z prawem, uznana prawniczka z Lahoru, Rashida Patel w swojej książce rzetelnie przygląda się zapisom w Koranie dotyczącym małżeństwa. Żaden nie wspomina o potrzebie uzyskiwania dodatkowej zgody opiekuna na poślubienie wybranego mężczyzny przez pełnoletnią kobietę. Przegląd decyzji sądowych, tworzących precedens do dalszego orzekania, stanowi jednak często odwrotnie. W ten sposób tworzy się możliwość unieważniania małżeństw z własnej woli (lub wbrew woli rodziny); w wielu sprawach młoda małżonka bywa zmuszana do powrotu do domu ojca, a często też do złożenia zawiadomienia o rzekomym gwałcie⁴³.

Zarzut gwałtu, porwania, przytrzymywania wbrew woli – tak tradycyjnie postrzega się chęć dokonania własnego wyboru, sprzeciwienie się rodzinie, bezwzględnemu obyczajowi, ucieczkę z domu, rozpoczęcie własnego życia (w małżeństwie). Wedle tak ustawionej narracji, rodzina ma obowiązek zetrzeć hańbę, którą sprowadziła nań lekkomyślność i niemoralne zachowanie się dziewczyny. Oskarżenie o cudzołóstwo, czy też seks przedmałżeński wiąże się z nieuznawaniem legalności zawartego małżeństwa. Według prawa para może złożyć oświadczenie w tej sprawie, co ma często miejsce w przypadkach, które znajdują swój finał w sądzie⁴⁴. Często jednak, zanim to nastąpi, dosięga ich zemsta rodziny i śmierć z ręki najbliższego krewnego: ojca czy brata⁴⁵.

⁴² Rashida Patel przywołuje szereg przykładów, w tym sprawę z 1997 r. rozpatrzoną przez Wysoki Sąd w Lahorze na niekorzyść nowożeńców. Patel R., (2003) *Woman versus Man*, Oxford University Press, 2003, s. 55.

⁴³ „Access to Justice for Survivors of Sexual Assault. A Pilot Study”, The National Commission on the Status of Women (NCSW) 2010, s. 32–33, <https://www.ncsw.gov.pk/SitelImage/Downloads/Access%20to%20Justice%20for%20Survivours%20of%20Sexual%20Assault-%20A%20Pilot%20Study-min-Compressed.pdf>, [dostęp: 12.08.2021].

⁴⁴ Ladly, Meghan Davidson. 2012. „Defying Parents, Some Pakistani Women Risk All to Marry Whom They Choose”. *The New York Times*, 8 września 2012 r., <https://www.nytimes.com/2012/09/09/world/asia/some-pakistani-women-risk-all-to-marry-for-love.html>, [dostęp: 10.08.2021].

⁴⁵ Jalalzai M. Kh. (2002). *Women Trafficking and Prostitution in Pakistan and Afghanistan*, Lahore, s. 56.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Małżeństwo w Pakistanie w dobie nowoczesności

Jeden z popularnych portali matrymonialnych w Pakistanie, shaadee.pk, na swoim blogu w kilku miejscach odnosi się do kwestii samodecydowania młodych ludzi o przyszłym partnerze. W artykule „The Changing Trends in Marriages”⁴⁶ opisuje powoli, ale zauważalnie zmieniające się tendencje, wykraczające poza tradycję, na które wpływ mają:

- 1) kultura zachodnia – ukazywana w mediach, serialach, programach telewizyjnych itd. – której głównym wkładem jest rosnąca akceptacja dla małżeństw z miłości;
- 2) małżeństwa między-kastowe, wcześniej zupełnie nieakceptowalne, dziś coraz częściej tolerowane, szczególnie wśród wykształconych klas miejskich;
- 3) zmieniające się role społeczne – czyli liczba pracujących, zawodowo aktywnych kobiet, które mają wkład w utrzymanie rodziny, a co za tym idzie, wpływ na jej losy;
- 4) zmieniający się model rodziny – z wielopokoleniowej (tzw. *joint family*) na nuklearną, w której więź między małżonkami i wpływ na kształtowanie własnego życia są większe⁴⁷.

W podobnym tonie na łamach „Pakistan Today” wypowiedziała się Zainab Nazir, reprezentująca głos młodego pokolenia Pakistańczyków usiłujących wyzwolić się ze sztywnego gorsetu tradycji:

Musimy zrozumieć, że zażyłość, zrozumienie oraz zestrojenie emocjonalne i fizyczne mają o wiele większe znaczenie niż etykieta „zaaranżowanego małżeństwa”. Kasta i wyznanie nie są wyznacznikami udanego i szczęśliwego małżeństwa. Młodsze pokolenie woli budować rodzinę i dom na wartościach takich jak bliskość i zrozumienie. Nadszedł czas, aby rodzice odrzucili wymóg kasty i religii, ponieważ kwestie te mają niewielkie znaczenie dla szczęścia ich dzieci i przyszłych pokoleń⁴⁸.

Jej artykuł w sieci koresponduje z ilustracją wykorzystywaną w kampanii reklamowej wspomnianego portalu shaadee.pk, przedstawiającą dłonie w trakcie nakładania obrączki,

⁴⁶ The Changing Trends in Marriages, <http://blog.shaadee.pk/the-changing-trends-in-marriages/>, [dostęp: 12.08.2021].

⁴⁷ Maqsood A. 2021b. „Love in liminality: the modes and spaces of intimacy in middle-class Pakistan”. *South Asian History and Culture* 12 (2–3): 261–77, <https://doi.org/10.1080/19472498.2021.1878785>, [dostęp: 13.08.2021]; Hamid, Saima et al (2011), „Marriage decision making, spousal communication, and reproductive health among married youth in Pakistan”. *Global Health Action* 4 (1): 5079. <https://doi.org/10.3402/gha.v4i0.5079>, [dostęp: 13.08.2021].

⁴⁸ Nazir Z., Love marriage – a sin. *Pakistan Today.*, 23.04.2021, <https://www.pakistantoday.com.pk/2021/04/23/love-marriage-a-sin/>, [dostęp: 13.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

obok których widnieją dwa napisy: jeden po angielsku – *Małżeństwo z miłości to nie grzech. Islam zezwala*, drugi w urdu – *Zarejestruj się i znajdź parę*. Przytoczone pod obrazkiem zdanie w urdu ma z kolei unaocznnić, jakiego typu argumenty podnosi zwykle rodzina, która nie akceptuje wybranej przez mężczyznę przyszłej żony: *Jej rodzina nie jest zbyt dobra, nie podoba się nam, dziewczyna nie przypadła nam do gustu, ponieważ to ty ją wybrałeś..(..)*.

W artykule, który ukazał się w portalu BBC, poznajemy historię Arify i Abdula Malika, którzy uciekli z domów i pobrali się z miłości. Kobieta została porwana w biały dzień z zatłoczonej ulicy w Karaczi przez członków własnej rodziny, mężczyzna zaś otrzymał wiadomość, że została zamordowana. Dopiero po kilku dniach udało mu się ustalić, że żyje; on sam ukrywał się przez kilka miesięcy w obawie o swoje życie. Jego zdaniem w Pakistanie miłość jest wielkim grzechem.

Minęły wieki, świat dokonał wielkiego postępu - ludzie dotarli aż do niebios. Ale u nas ludzie nadal podążają za odwiecznymi zwyczajami i tradycjami z ciemnych wieków⁴⁹.

Pewnym kompromisem w tym zakresie są aranżowane małżeństwa z miłości – stosunkowo nowe zjawisko, które, obok ucieczki w celu zawarcia małżeństwa z wyboru, występuje coraz częściej. W środowisku klasy średniej w Lahorze małżeństwa aranżowane poprzedzane są dziś spotkaniami przyszłych małżonków, z zachowaniem wszelkich zasad kurtuazji i/lub pod nadzorem osób trzecich, lub kontaktem telefonicznym. W innych częściach Azji Południowej zwyczaj ten wzbudza kontrowersje i nie przekłada się na większą przychylność wobec małżeństw z miłości. Starsi ludzie utrzymują, że za rzekomą zbyt wielką swobodę, brak poszanowania tradycji przez młodsze pokolenia, a nawet małżeństwa z wyboru winę ponoszą nowe technologie: telefony komórkowe, internet i media społecznościowe⁵⁰. Jednakże, jak pisze Maqsood, kobiety, które nawiązują nić porozumienia i konsensus co do stylu życia, celów, planów na przyszłość z kandydatem na małżonka, chętniej z własnej woli przystają na zaaranżowanie takiego małżeństwa, a powstałą więź nazywają częściej

⁴⁹ BBC News. 2014. „How Pakistan’s Women Are Punished for Love”, 12 grudnia 2014 r., <https://www.bbc.com/news/world-asia-30400690>, [dostęp: 12.08.2021].

⁵⁰ Maqsood A., 2021a. „Love as Understanding”. *American Ethnologist* 48 (1): 93–104. <https://doi.org/10.1111/amet.13000>, [dostęp: 18.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

„porozumieniem” niż miłością⁵¹. W ten sposób, nie naruszając zbytnio tradycji, próbują negocjować swoje role względem rodziny, społeczności, kultury⁵².

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ciekawe badania w zakresie zmieniających się ról kulturowych i społecznych prowadzi także Ayesha Khurshid. Jeden z jej artykułów, opublikowany w 2020 r., analizuje te kwestie w odniesieniu do aktywnych zawodowo i wykształconych kobiet z terenów wiejskich i rodzin o niższych dochodach. Por. Khurshid, Ayesha. 2020. „Love marriage or arranged marriage? Choice, rights, and empowerment for educated Muslim women from rural and low-income Pakistani communities”. *Compare: A Journal of Comparative and International Education* 50 (1): 90–106, <https://doi.org/10.1080/03057925.2018.1507726>, [dostęp: 13.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

4. Sytuacja kobiet z nieślubnymi dziećmi. Konsekwencje dla kobiet i dzieci

Nieślubne dziecko w Pakistanie – kontekst

Małżeństwo i rodzina są bardzo silnie osadzone w systemie wartości współczesnych Pakistańczyków. Zdecydowana większość obywateli żyje w rodzinach poszerzonych⁵³. Oznacza to, że najczęściej w jednym gospodarstwie domowym mieszka kilka spokrewnionych ze sobą rodzin, np. rodzice, niezamężne córki, i synowie z żonami i dziećmi (niezależnie od ich liczby), wdowcy, a często też dalsi krewni, dzieci z dalszej rodziny, które przyjeżdżają się uczyć, itd.; w odróżnieniu od rodziny nuklearnej, która składa się wyłącznie z rodziców i dzieci.

W sprawach finansowych, społecznych i związanych z zatrudnieniem, Pakistańczycy zazwyczaj polegają przede wszystkim na swoich krewnych. Nawet rodziny z klas uprzywilejowanych lub te, które wyemigrowały do miast i żyją w rodzinach nuklearnych, polegają na krewnych w kwestiach wsparcia finansowego.

Małżeństwo w islamie jest uważane za religijny obowiązek – (arab. *sunna*), co ma duże znaczenie w społeczeństwie państwa, którego niemal 97 proc. obywateli⁵⁴ deklaruje się jako muzułmanie⁵⁵, a aktywność seksualna poza małżeństwem jest uznawana za grzech cudzołóstwa (*zina*). Również dla wyznawców innych religii (hinduizm, chrześcijaństwo, sikhizm) w Pakistanie małżeństwo jest instytucją o wielkiej doniosłości.

⁵³ Średnia wielkość gospodarstwa domowego w 2019 r. w Pakistanie wynosiła 6,24 osoby – badanie statystyczne HIES z lat 2018–2019 (The Household Integrated Economic Survey), <http://phkh.nhsrsc.pk/sites/default/files/2021-07/Household%20Integrated%20Economic%20Survey%20Pakistan%202018-19.pdf>, [dostęp: 13.08.2021].

⁵⁴ Por. Pakistani Bureau of Statistics 2021, <https://www.pbs.gov.pk/content/population-religion>, [dostęp: 13.08.2021].

⁵⁵ Większość uczestników kierowanego do młodych kobiet programu „Yes I do” realizowanego przez holenderską organizację KIT Royal Tropical Institute w latach 2016–2020 w siedmiu krajach, w tym w Pakistanie, niezależnie od stanu cywilnego, wieku i płci uznała, że małżeństwo jest religijnym obowiązkiem, praktykowaną przez pierwszych rodziców – Adama i Ewę i proroka Mahometa (miejsowości Umerkot i Sanghar w prowincji Sind). https://www.kit.nl/wp-content/uploads/2019/01/YES-I-DOPakistan_MidlineReport_11122018_FINAL.pdf, [dostęp: 13.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Zgodnie z danymi zebranymi w latach 2017–2018 podczas badań demograficznych i zdrowotnych (ang. *Pakistan Demographic and Health Survey, DHS*)⁵⁶, kobiety w znacznie młodszym wieku zawierają związki małżeńskie niż mężczyźni. Z badań wynika, że średnia wieku, w jakim zawarto pierwsze małżeństwo wynosiła 20 lat dla kobiet i ok. 26 lat dla mężczyzn. Aż 29 proc. kobiet wyszła za mąż przed ukończeniem 18 roku życia, w porównaniu z 5 proc. mężczyzn. Kobiety znacznie częściej niż mężczyźni biorą ślub w wieku 20 lat (47 proc. w porównaniu z 14 proc.). W ostatnich latach (2013–2018) można zaobserwować nieznaczny wzrost wieku (zaledwie o rok), w jakim zawierane są małżeństwa. W porównaniu z wcześniejszymi wynikami badań (z lat 2012–2013) w latach 2017–2018 odsetek kobiet, które zawarły związek małżeński przed 18 rokiem życia spadł z 35 proc. do 29 proc. Te dane wskazują na tendencję do późniejszego zawierania małżeństw. Na wiek zawarcia pierwszego małżeństwa mają wpływ m.in. miejsce zamieszkania, poziom wykształcenia i zamożności⁵⁷.

Małżeństwo w Pakistanie jest integralnie powiązane z honorem rodziny (*izzat*). Jest ono co prawda związkiem dwojga osób, lecz ustanawia relację między ich rodzinami i wpływa na reputację całych grup krewniaczych. Honor rodziny opiera się na kontroli zachowania obojga płci, ale w szczególności kobiet⁵⁸. Rodzina ma więc też bardzo często kontrolę nad decyzją o zamążpójściu kobiety. Małżeństwa aranżowane z partnerem z własnej społeczności (często z krewnym), są w Pakistanie tradycyjną normą, niezależnie od pozycji społecznej. Małżeństwa zawierane z miłości, które są niezgodne z oczekiwaniami rodziny mogą powodować ogromną presję krewnych na młodych małżonków i prowadzić do poważnych konfliktów⁵⁹. Organizacja *Girls Not Brides*, która działa przeciwko małżeństwom dzieci na świecie, podaje, że tylko 4,8 proc. uczestniczek przeprowadzonych trzech badań

⁵⁶ Cały raport DHS: <https://dhsprogram.com/pubs/pdf/FR354/FR354.pdf>. Dane o wszystkich dotąd przeprowadzonych badaniach DHS w Pakistanie: <http://nhsrc.pk/dashboards/pdhsselect.html> i <https://dhsprogram.com/methodology/Survey-Types/DHS.cfm>, [dostęp: 13.08.2021].

⁵⁷ Mieszkancki miast wychodzą za mąż średnio w wieku 21 lat, obszarów wiejskich – 19 lat. Kobiety z wyższym wykształceniem zawierają małżeństwa o ok 6 lat później niż kobiety bez wykształcenia. Podobne różnice istnieją także wśród mężczyzn. Kobiety i mężczyźni z najzamożniejszych rodzin częściej zawierają małżeństwo w późniejszym wieku niż kobiety i mężczyźni z najniższego kwintyla zamożności. Średnia wieku zawarcia pierwszego małżeństwa wśród kobiet waha się od 18 lat w dawnych Terytoriach Plemiennych Administrowanych Federalnie (obecnie włączonych do prowincji Chajber Pasztunchwa) do 22 lat w Islamabadzie.

⁵⁸ Khan D., *Mixed Race Marriage in Pakistan. Politics of identity*, Lahaur 2013, s. 126.

⁵⁹ Raport rządu australijskiego przeznaczony dla władz prowadzących postępowania uchodźcze – z 2010 r. powołuje się na opinię dr Shahiry Hussein z Australian National University: https://www.ecoi.net/en/file/local/1138091/1788_1336913515_pak37665.pdf, [dostęp: 13.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

ilościowych w Pendżabie zadeklarowała, że ma kontrolę nad tym za kogo, kiedy i czy w ogóle wyjdą za mąż⁶⁰.

Okres nastoletni jest uznawany za niebezpieczny, ponieważ w tym czasie pojawia się ryzyko seksu przedmałżeńskiego, narażenia na choroby i niechciane ciążę. Lęk przed ciążą pozamałżeńską i potrzeba kontrolowania kobiecego ciała to jedne z ważnych przyczyn, dla których dziewczęta w Pakistanie są wcześniej wydawane za mąż. Organizacja Girls Not Brides przytacza wypowiedź starszego mężczyzny z Pendżabu w 2014 r., który wziął udział w badaniu na temat wczesnych małżeństw:

Nastoletnia, niezamężna córka w domu to ciężar. Nie dlatego, że nie chcesz jej karmić, ale musisz dbać o swój honor. To bardzo złe, gdy ludzie mówią o twojej córce⁶¹.

Natomiast większość uczestników badania przeprowadzonego przez holenderską organizację pozarządową KIT Royal Tropical Institute w prowincji Sindh w 2019 r. w ramach projektu „Yes I do” zadeklarowała, że wczesne małżeństwo gwarantuje ochronę i bezpieczeństwo dziewczynie, która tradycyjnie jest uważana za „skarb powierzony w depozyt” (*amanat*), „depozytariuszkę honoru (*izzat*), całej rodziny” i oczekuje się, że trafi do rodziny swoich teściów jako dziewica⁶². Reputacja, jaką cieszy się młoda kobieta, ma oczywiście wpływ na honor i pozycję całej jej rodziny w społeczności lokalnej. Jeden z uczestników (młody mężczyzna, kawaler z miejscowości Sanghar z prowincji Sindh⁶³) badania KIT ujął to tak:

⁶⁰ Dane pochodzą z prowincji Sind i Pendżab w Pakistanie z trzech projektów badawczych: „Her Choice”, „Marriage: No Child’s Play”, i „Yes I Do” data publikacji: 29 maja 2020 r. Albena Sotirova, Karen van Zaal, Tasneem Kakal, „Ready to Marry? Exploring the dynamics of child marriage in Pakistan” <https://www.girlsnotbrides.org/articles/ready-to-marry-dynamics-of-child-marriage-in-pakistan-evidence-from-three-development-programmes/>, [dostęp: 13.08.2021].

⁶¹ Na podstawie raportu Girls Not Brides: rozmówca zwrócił uwagę na ważny w Pakistanie aspekt ekonomiczny posiadania córki i postrzegania dziewcząt w rodzinie jako „ciężaru”. Zgodnie z tradycją, rodzina panny młodej jest zobowiązana do wniesienia posagu (*dahez*), na który oprócz biżuterii i ubrań powinno składać się wyposażenie domu czy środek lokomocji (motor, samochód). Wiele rodzin nie jest w stanie sprostać tym wymaganiom i wydać córki za mąż. W Pakistanie i wśród diaspory pakistańskiej działają organizacje, które zajmują się wyposażaniem biednych dziewcząt, by te mogły wyjść za mąż, np. Alamgir Welfare Trust. (<http://www.alamgirwelfaretrust.com.pk/alamgir2013/marriage.aspx>, [dostęp 13.08.2021]) czy Ehsaas Trust (<https://www.ehsaastrust.org/marriage-assistance/>, [dostęp 13.08.2021]) podejmowane są też próby odrzucenia tej tradycji jako niezgodnej z islamem.

⁶² Khan D., Mixed Race Marriage in Pakistan (...) op. cit. s. 131.

⁶³ Raport KIT Royal Tropical Institute 2019, op. cit., s. 37

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Jeśli dziewczyna zajdzie w ciążę przed ślubem, nikt się z nią nie ożeni... Rodzice nęka ją. Nie pozwalają jej chodzić do szkoły. Wyrzucają ją z domu... Jeśli dziewczyna zachodzi w ciążę po ślubie, wszyscy jej gratulują.

Inny rozmówca powiedział, że jeśli dziewczyna zachodzi w ciążę przed ślubem, natychmiast należy wziąć z nią ślub w trosce o dobro zarówno jej jak i dziecka.

Pakistańskie źródła rządowe i pozarządowe nie podają statystyk dotyczących liczby urodzeń pozamałżeńskich w Pakistanie⁶⁴, ani liczby związków kohabitacyjnych⁶⁵, dlatego też skala tych zjawisk w Pakistanie, ani ich dynamika nie są znane. Praktyki i postawy wobec kwestii małżeństwa, honoru rodziny i honoru córki mogą być bardzo zróżnicowane w zależności od takich czynników jak np. grupa społeczna z jakiej wywodzi się rodzina, wykształcenie, sytuacja materialna, miejsce zamieszkania, wyznawana religia i światopogląd.

Konsekwencje dla kobiet

Z powodu uwarunkowań społecznych związanych m.in. z tradycyjnym definiowaniem społecznego statusu kobiety przez jej męskiego opiekuna (ojca, męża, brata, syna), pojmowaniem honoru (*izzat*), a także z prawem szariatu, zgodnie z którym za opiekę nad nieślubnym dzieckiem odpowiedzialna jest jedynie matka, konsekwencje ciąży pozamałżeńskiej w Pakistanie ponoszą głównie kobiety. Ciąża przedmałżeńska lub ciąża w wyniku gwałtu, a nawet ciąża rozwódki, która ponownie wyszła za mąż, jest często postrzegana jako dowód na cudzołóstwo (*zina*) lub niemoralne prowadzenie się kobiety⁶⁶. Są one uważane nie tylko za grzech w islamie, ale też za przestępstwo w pakistańskim

⁶⁴ Podczas przeprowadzania badań statystycznych DHS założono, że kobiety, które nie były zamężne, nigdy nie były w ciąży, podaje Pakistan Health Knowledge Hub (baza danych pakistańskiego Ministerstwa Zdrowia) <http://phkh.nhsrcc.pk/sites/default/files/2020-12/Pakistan%20Demographic%20and%20Health%20Survey%20Key%20Indicators%20USAID%202017-18.pdf>, [dostęp: 13.08.2021].

⁶⁵ Raport KIT Royal Tropical Institute 2019, op. cit, s. 10.

⁶⁶ Kobiety, które po rozwodzie ponownie wychodzą za mąż, często były oskarżane przez byłych mężów o cudzołóstwo. Motywem była chęć zmuszenia kobiety do powrotu do pierwszego męża, chęć ukarania lub upokorzenia kobiet, lub po prostu zapobiegnięcia powtórnemu małżeństwu. Zgodnie z pakistańskim prawem rodzinnym (Muslim Family Law) mężczyzna, który rozwiodł się z kobietą (*talaq*) musi zarejestrować rozwód w urzędzie. Rozwód nabiera mocy prawnej po trzech miesiącach od rejestracji. Mężczyźni celowo często opóźniają rejestrację rozwodu. Kobiety, które uważają, że rozwód już jest w mocy, często wychodzą powtórnie za mąż i jeśli mąż nie zarejestrował rozwodu, ryzykują oskarżenie o cudzołóstwo – Amnesty International, Pakistan Insufficient Protection Of Women z 2002 r. <https://www.amnesty.org/download/Documents/116000/asa330062002en.pdf>, [dostęp: 13.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

ustawodawstwie⁶⁷. Niezamężna kobieta w ciąży, lub niezamężna kobieta wychowująca nieślubne dziecko ryzykuje przede wszystkim całkowite wykluczenie ze swojej społeczności, utratę wsparcia męskich opiekunów, a często także kobiet w rodzinie i w najgorszym razie zemstę rodziny „w imię honoru”, która może skończyć się tragicznie.

Rozporządzenia Hudood – akty prawne regulujące kwestie cudzołóstwa i fałszywego oskarżenia o cudzołóstwo (*qazf*) od 1979 r., które jak zwraca uwagę Human Rights Watch, doprowadziły do uwięzienia tysięcy kobiet za tak zwane przestępstwa honorowe⁶⁸, zostały zniesione w Pakistanie dopiero w 2006 r. przez Ustawę o Ochronie Kobiet (*Women’s Protection Bill 2006*). Za cudzołóstwo uznaje się także sytuację, kiedy kobieta i mężczyzna dobrowolnie i świadomie odbywają stosunki seksualne nie będąc ze sobą w związku małżeńskim.

Władze Pakistanu nigdy, nawet podczas obowiązywania rozporządzeń Hudood nie wykonały kary śmierci przez ukamienowanie za cudzołóstwo, częściowo z powodu surowych wymogów dowodowych.⁶⁹ Jednak na wielu obszarach wiejskich w Pakistanie, rady starszych, które pełnią funkcję sądów w systemie prawa zwyczajowego społeczności plemiennych wciąż wydają wyroki śmierci na pary lub kobiety, które zostały uznane za winne cudzołóstwa. Zabójstwa w imię honoru są wciąż poważnym problemem w Pakistanie.

Zgodnie z obecnie obowiązującym prawem nie można złożyć na policji zawiadomienia o popełnieniu przestępstwa (ang. *First Information Report*) przez kobietę w przypadku oskarżenia o cudzołóstwo. Jediną możliwością w takiej sytuacji jest skierowanie sprawy bezpośrednio do sądu wraz z dowodami. Składanie fałszywych oskarżeń o cudzołóstwo i stosunki przedmałżeńskie (*qazf*) są uznawane za przestępstwo. W 2016 r. zaostorzono też przepisy dotyczące gwałtu (*zina bil dżabr*), za który winnemu grozi od 10 do 25 lat więzienia lub kara śmierci. Zaostrzono także kary za gwałt na ofiarach z niepełnosprawnością umysłową

⁶⁷ Przykładem surowej interpretacji prawnej przez Hudood jest historia osieroconej w 13-letniej dziewczynki, Jehan Mina. Została zgwałcona przez swojego wujka i jego syna w następstwie czego zaszła w ciążę. Nie była w stanie przekonać sądu, że została zgwałcona; sąd skazał ją na 100 batów i trzy lata surowego więzienia za cudzołóstwo. Fakt, że była w ciąży, sąd uznał za dowód, że odbył się pozamałżeński stosunek seksualny. <https://www.thenews.com.pk/print/714237-a-few-most-publicised-rape-cases-in-pakistan>, [dostęp: 13.08.2021].

⁶⁸ Human Rights Watch, <https://www.hrw.org/news/2006/09/06/pakistan-proposed-reforms-hudood-laws-fall-short>, [dostęp: 13.08.2021].

⁶⁹ Raport brytyjskiego Home Office *Country Policy and Information Note. Pakistan: Women fearing gender-based violence*, wersja 4.0, z 2020 r. powołuje się na opinię kancelarii prawnej Khan i Piracha: nie ma dostępnych statystyk dotyczących oskarżeń/wyroków za zwykłe *zina* (cudzołóstwo), ani nie udało nam się znaleźć żadnego precedensu prawnego, dotyczącego skazania za ten zarzut. <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1250691/download>, [dostęp: 13.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

lub fizyczną oraz wprowadzono zmiany, które mają zapewnić większą dyskrecję i ochronę dla ofiar gwałtu – wcześniej były często zniesławiane i upokarzane, oskarżane o cudzołóstwo trafiały do więzień.

Aborcja

Jednym ze sposobów postępowania kobiety w sytuacji ciąży pozamałżeńskiej jest decyzja o terminacji ciąży. Pakistańskie prawo zezwala od 1997 r. na aborcję w ciągu pierwszych 120 dni ciąży, jeżeli ciąża zagraża życiu lub zdrowiu matki. Aborcja jest więc zasadniczo nielegalna w Pakistanie. W 2012 r. przeprowadzono w Pakistanie 2,2 mln aborcji (dane szacunkowe)⁷⁰. Paragraf 338 pakistańskiego kodeksu karnego stanowi, że zarówno lekarz, który dokonał aborcji, jak i kobieta, która się jej poddała, ponoszą odpowiedzialność karną, jeśli nie ma medycznych powodów do przeprowadzenia aborcji⁷¹. Usługi aborcyjne często są świadczone przez niewykwalifikowanych lekarzy, co prowadzi do powikłań poaborcyjnych, długotrwałych problemów zdrowotnych, a w niektórych przypadkach nawet śmierci kobiet.

Ciąża pozamałżeńska jest uważana za czyn, który rujnuje reputację całej rodziny. W takich sytuacjach aborcja jest postrzegana jako jedyne wyjście, aby zabezpieczyć rodzinę przed upokorzeniem. W artykule *Induced abortion: Rural Women's Escape against Unintended Pregnancies* z 2020 r.⁷² Aneela Sultana powołuje się na swoje badania terenowe we wsi w *tehsilu* (jednostka terytorialna w Pakistanie) Hasan Abdal w okręgu Attock w Pendżabie) i przytacza rozmowę z jedną z akuszerok (*dai*):

Wiele matek przychodzi do mnie, gdy tylko dowiedzą się, że ich niezamężna córka zaszła w ciążę. Czują się zawstydzone i nieszczęśliwe z powodu strachu przed napiętnowaniem przez społeczeństwo. Boją się, że inni ludzie mogą zadawać pytania o ich wzorzec socjalizacji córek.

⁷⁰ Raport Instytutu Guttmacher z 2012 r. dotyczący stanu opieki post-aborcyjnej w Pakistanie podaje, że w 2012 r. wskaźnik aborcji wynosił 50 na 1 tys. kobiet, w porównaniu do 27 w 2002 r. Najwięcej aborcji przeprowadza się w Beluczystanie i Sindzie, najmniej w prowincjach Chajber Pasztunchwa i Pendżabie, https://www.popcouncil.org/uploads/pdfs/2014RH_PostabortionCare_Pakistan.pdf, [dostęp: 13.08.2021].

⁷¹ Dane Światowej Organizacji Zdrowia z 2015 r. https://www.who.int/selection_medicines/committees/expert/22/applications/s22.1_mifepristone-misoprostol_ShirkatGah.pdf, [dostęp: 13.08.2021].

⁷² Sultana A., *Induced abortion: Rural Women's Escape against Unintended Pregnancies*, *Pakistan Vision* vol. 21 nr 1, wyd. przez Uniwersytet Pendżabu (Univ. of Punjab) 2020 r., http://pu.edu.pk/images/journal/studies/PDF-FILES/34_v21_1_20.pdf, [dostęp: 13.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

(...) Niezamężne dziewczyny w ciąży są do mnie przywożone, aby wykonać aborcję. Ich rodzice nie mają innego wyjścia, żeby utrzymać to w tajemnicy przed otoczeniem. Seksualne stosunki poza małżeństwem są sprzeczne z religią, dlatego ciąża z nich wynikająca jest niedopuszczalna.

Pogłębiona dyskusja z kluczowymi informatorami ujawniła w tych samych badaniach, że ciąża poza małżeństwem jest dla kobiety najgorszą możliwą do wyobrażenia sytuacją. Akuszerki, które dokonywały takich aborcji, wspominały, że stosunki pozamałżeńskie prowadzące do nieślubnych ciąż co prawda zdarzają się rzadko, ale nie można zaprzeczyć ich istnieniu, mimo że rodzina i społeczeństwo starają się ściśle kontrolować zachowania dziewcząt. Aborcja w przypadku kobiety niezamężnej, gwałtu i kazirodztwa jest często znacznie droższa niż w przypadku mężatek. W zależności od możliwości finansowych kobiety przeprowadzana jest przez lekarzkę, pielęgniarkę lub akuszerkę. Szczególnie na obszarach wiejskich jest to zabieg niebezpieczny dla zdrowia kobiety, a powikłania zdarzają się często⁷³. Autorka badań w gminie Hasan Abdal przytacza wypowiedź jednej z akuszerok:

Biorę więcej pieniędzy od niezamężnych dziewczyn, a także od tych kobiet, które są w zaawansowanej ciąży. To co robię, to dla nich wielka pomoc. Nie każdy jest na tyle odważny, by wykonywać taką pracę. Rodzice czują się skazani, gdy ich niezamężna córka jest w ciąży. Społeczeństwo potępia pozamałżeński seks i nieślubne ciążę, dlatego rodzice tych dziewcząt zmuszają je do aborcji, chcąc uniknąć stygmatyzacji, znieśławienia i kłopotów ze znalezieniem dla nich męża. Czasami ludzie wzywają mnie do swojego miejsca zamieszkania, abym wykonała zabieg. Owijam się wtedy burką, żeby nikt nie mógł mnie rozpoznać i wypytywać zainteresowaną rodzinę o cel mojej wizyty. Odwiedzam dom późnym wieczorem, żeby zapewnić dyskrecję. Dają mi dodatkowe pieniądze do 30 tys. rupii, kiedy świadczę im usługi domowe. Kobiety również przychodzą po to do mojego domu, a ja po prostu rozwiązuję ich problem w krótkim czasie⁷⁴.

⁷³ Khan, S. Y. ; Saeed, H. Saeed R; Investigating Barriers to Achieving Safe Motherhood in Pakistan: A Study in Selected Sites in Rural Sindh and Punjab, https://www.who.int/woman_child_accountability/ierg/reports/2012_19N_Barriers_to_Safe_Motherhood_Pakistan.pdf, [dostęp 13.08.2021].

⁷⁴ Sultana A., Induced abortion: Rural Women's Escape against Unintended Pregnancies, Pakistan Vision Vol. 21 No 1, wyd. University of Punjab, 2020, http://pu.edu.pk/images/journal/studies/PDF-FILES/34_v21_1_20.pdf, [dostęp: 13.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Samotne matki

Jeśli niezamężna kobieta rodzi dziecko i decyduje się je wychować, to ona, w najlepszym przypadku jej krewni i państwo pakistańskie będą uważani za jedyne prawnych opiekunów dziecka. Ojciec, nawet jeśli jego tożsamość jest znana, nie ma praw do dziecka i niestety nie ma obowiązku alimentacyjnego wobec niego i matki.⁷⁵

Wychowywanie dziecka przez samotną matkę w Pakistanie (osamotnioną w wyniku rozwodu, owdowienia lub wyjścia za mąż wbrew woli rodziny) jest obciążone licznymi trudnościami. Popularność w pakistańskich mediach społecznościowych zdobyła na początku 2020 r. historia Farheen Ishtiaq, matki 9-letniej córki, która wyszła za mąż mimo sprzeciwu rodziny, a mąż porzucił ją, gdy była w ciąży. Farheen urodziła dziecko, które na ok. 1,5 roku oddała pod opiekę przyjaciółce w Multan, potem udało się jej przekonać rodziców, by zajęli się wnuczką (przez 4 lata), gdy ona zarabiała na życie. W tym czasie przeprowadziła się z Karaczi do odległego o 1,2 tys. km Lahor, ponieważ uznała, że jest to najbezpieczniejsze. Zamieszkała w ośrodku dla kobiet, w końcu otworzyła sklepik i prowadziła go przebrana za mężczyznę, żeby utrzymać siebie i dziecko; pracowała też jako kierowca Ubera wożąc kobiety motocyklem⁷⁶. Samotna matka nieślubnego dziecka bez wsparcia ze strony ojca dziecka i własnej rodziny (co często ma miejsce) jest narażona na jeszcze większe wykluczenie i ostracyzm społeczny⁷⁷. Także znaczny odsetek ofiar gwałtów i ich rodzin jest zmuszony do zmiany miejsca zamieszkania z powodu ogromnej presji społecznej. Często ofiary celowo przeprowadzają się, aby zniknąć w anonimowości i uciec przed prześladowaniami⁷⁸. Samotne

⁷⁵ Ahmad O. S., *Compensation Payable by Convicted Rapists to Their Illegitimate Childre*: <https://sahsol.lums.edu.pk/law-journal/compensation-payable-convicted-rapists-their-illegitimate-children>, [dostęp: 13.08.2021]. Kodeks Karny z 1898 r. przewidywał obowiązek alimentacyjny 400 rupii miesięcznie dla dzieci urodzonych poza małżeństwem. W 1981 r. przepis ten został zniesiony jako niezgodny z prawem szariatu. Nie wprowadzono żadnych rozwiązań prawnych w tej kwestii do świeckiego ustawodawstwa, co prowadzi do dużej dowolności interpretacyjnej i w praktyce do możliwości kierowania się prawem religijnym jako podstawą przy rozstrzygnięciu tych kwestii przez sądy.

⁷⁶ Gulzar, F. Pakistan: How a single mother in Lahore dresses like a man to make ends meet, 13 lutego 2020 r. "Gulf News" <https://gulfnews.com/world/asia/pakistan/pakistan-how-a-single-mother-in-lahore-dresses-like-a-man-to-make-ends-meet-1.1581581194466>, artykuł z marca 2020 r., [dostęp: 21.07.2021].

⁷⁷ Ahmad O. S., *Compensation Payable by (...)*, op. cit.

⁷⁸ W opinii ekspertów, konsultujących wyroki brytyjskiego trybunału w sprawie odmowy udzielenia ochrony międzynarodowej/azyłu dla matki trojga pozamałżeńskich dzieci w 2016 r. czytamy, że biorąc pod uwagę ogólną pozycję kobiet w społeczeństwie pakistańskim, w którym spotykają się one z patriarchalnymi postawami i głęboko zakorzenionymi stereotypami; mogą nie być wykształcone, a nawet nie umieć czytać i pisać; mogą nie znać żadnego z języków urzędowych; mogą być uzależnione od krewnych w kwestii wsparcia ekonomicznego; oraz borykają się z kwestiami bezpieczeństwa i

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

matki, będące w trudnej sytuacji materialnej są często zmuszone do korzystania z ciężko dostępnej w Pakistanie opieki społecznej oferowanej przez państwo lub organizacje pozarządowe (o czym jest mowa w dalszej części rozdziału). Życiem pojedynkę jest możliwe jedynie dla nielicznych kobiet – jak powiedziała jedna z rozmówczyń z Lahor, biorących udział w szwedzkim projekcie „Cause of Death”, dotyczącym przemocy wobec kobiet: *jeśli jesteś kobietą w Pakistanie, musisz być bardzo silna i bardzo bogata, by móc żyć samotnie*⁷⁹. Warto w tym miejscu wspomnieć o wciąż powracającej, mimo upływu lat, w mediach lokalnych i zagranicznych sprawie nieślubnej córki Brytyjki Sity White i obecnego premiera Pakistanu, Imrana Khana. Tyrian White urodziła się w 1992 r. w USA i obecnie mieszka w Londynie wraz z poprzednią żoną Khana, Jemimą i jego dwoma synami. Imran Khan nigdy nie przyznał się do ojcostwa i odmówił wykonania testów DNA, chociaż sąd w Los Angeles w 1997 r. wydał wyrok, zgodnie z którym jest on ojcem Tyrian⁸⁰. Przeciwnicy polityczni premiera co jakiś czas próbują wykorzystać fakt nieślubnego ojcostwa przeciw Khanowi argumentując, że ojciec nieślubnego dziecka nie może kandydować w wyborach⁸¹ i piastować tak wysokiego stanowiska w państwie opartym na wartościach islamu.

Konsekwencje dla dziecka

Porzucenie

Największym ryzykiem dla dziecka urodzonego poza małżeństwem jest porzucenie, które kończy się śmiercią lub w najlepszym wypadku trafieniem do adopcji. „Deutsche Welle” podało w materiale z 22 kwietnia 2014 r., że:

ograniczeniami społecznymi związanymi z samotnym mieszkaniem, wewnętrzna relokacja będzie dla wielu kobiet prawdopodobnie zbyt trudna i wymagająca: https://moj-tribunals-documents.prod.s3.amazonaws.com/decision/doc_file/48391/00067_ukut_iac_2016_sm_mh_pakistan_cg.doc, [dostęp: 18.08.2021].

⁷⁹ Projekt został zrealizowany w latach 2010–2012: <http://www.causeofdeathwoman.com/the-womens-shelter>, [dostęp: 13.08.2021].

⁸⁰ Więcej na ten temat w materiałach prasowych: <https://www.rediff.com/news/aug/14imran.htm>, <https://www.dawn.com/news/1458912>, [dostęp: 18.08.2021].

⁸¹ „The News”, Appellate Tribunal allows Imran Khan to contest from NA-35, 28 lipca 2018 r., <https://www.thenews.com.pk/print/334804-appellate-tribunal-allows-imran-khan-to-contest-from-na-35>, [dostęp: 13.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

w Pakistanie aborcja jest nielegalna, podobnie jak cudzołóstwo – co stwarza sytuację, w której setki dzieci urodzonych poza małżeństwem są potajemnie zabijane każdego roku. Ich ciała są, dosłownie, wyrzucane razem ze śmieciami⁸².

W 2019 r. Fundacja Edhi pochowała 375 ciał porzuconych noworodków, odnalezionych w Karaczi. Nieślubne dzieci zwykle się określać mianem *harami*, co oznacza „zakazane przez islam”; innym pejoratywnym określeniem jest *nadžaiz aulad* „bezprawny potomek”. Zarówno dzieci, jak i ich rodzice i rodzina, są napiętnowani w społeczeństwie i nie mogą prowadzić godnego życia. Autorka artykułu dotyczącego zabójstw dziewczynek w Pakistanie, Aasia Khatoon Khattak z Islamic University w Islamabadzie pisze, że:

*ludzie, którzy chcą ukryć swój grzech, zabijają dzieci urodzone poza małżeństwem lub w wyniku gwałtu*⁸³.

Na dzieciobójstwo w Pakistanie szczególnie narażone są dziewczynki i to one stanowią nawet 99 proc. porzucanych dzieci.

Działające w Pakistanie miejscowe organizacje charytatywne, szczególnie fundacja Abdula Sattara Edhi i fundacja Ramzana Chhipy realizują projekt „kołysek” (*dźhule*). W większości ośrodków pomocy tych dwóch fundacji zainstalowane są kołyski, gdzie można zostawić niechciane niemowlęta⁸⁴. Usługa ta, zapoczątkowana w Pakistanie w 1970 r. przez Abdula Sattara Edhi, początkowo budziła kontrowersje, jednak pomysł stopniowo się przyjął⁸⁵. Porzucone niemowlęta są przekazywane do adopcji lub też do ośrodków fundacji. Niemowlęta znalezione na wysypiskach śmieci poza Karaczi są przewożone drogą powietrzną do centralnego żłobka w Karaczi, gdzie zapewnia się im opiekę medyczną i pielęgniarską przed adopcją. Dokumentacja każdego dziecka jest tajna, by uchronić dziecko przed późniejszymi

⁸² Ahmad, Imtiaz, Illegitimate newborns murdered and discarded, 22 kwietnia 2014 r., <https://www.dw.com/en/illegitimate-newborns-murdered-and-discarded/a-17582853>, [dostęp: 13.08.2021].

⁸³ Female Infanticide And Killing Women For Giving Birth To A Baby Girl -A Case Study Of Pakistan- Khatoon Khattak A., 2014 http://www.ocerints.org/Socioint14_e-publication/papers/447.pdf, [dostęp: 13.08.2021].

⁸⁴ Ousat A., Sahoutara N., Carrying Forward Edhi's Legacy, "Dawn", <https://www.dawn.com/news/1551962>, [dostęp: 21.07.2021].

⁸⁵ Raponi L., Zanzucchi M., Half of Two Paisas, the Extraordinary Mission of Abdul Sattar Edhi and Bilquis Edhi, 2007, s. 32.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

problemami społecznymi. Do 2020 r., czyli przez pół wieku do kołysek Fundacji Edhi przyniesiono ok. 23 320 dzieci⁸⁶.

W Pakistanie działają rządowe ośrodki dla kobiet – ofiar przemocy im. Benazir Bhutto (w 2013 r. było ich 26 w całym kraju), z których kobiety są kierowane do tzw. Dar Ul Aman (w 2013 r. było ich ok. 200) lub do ośrodków dla kobiet z dziećmi tzw. Dar Ul Falah. Przeznaczone są dla różnych grup kobiet: wdów, rozwódek czy porzuconych kobiet z dziećmi. Takich miejsc jest jednak niewiele w stosunku do potrzeb. Można się do nich zgłaszać tylko za pośrednictwem instytucji państwowych i zarejestrowanych w Pakistanie instytucji pozarządowych⁸⁷. Domy te zapewniają schronienie i dostęp do opieki medycznej. Jednak według organizacji pozarządowych ośrodki te nie oferują kobietom pomocy prawnej ani doradztwa, i służą głównie jako domy przejściowe dla kobiet oczekujących na proces o popełnienie cudzołóstwa, mimo że były one ofiarami gwałtu i przemocy domowej. Ośrodkom rządowym brakuje wystarczającej przestrzeni, personelu i środków. Zdarzało się, że kobiety były w nich maltretowane (przez członków personelu, którzy uznawali, że kobieta, która uciekła z domu, jest „zła”), a ich swobody były poważnie ograniczone. Wywierano na nie także presję, by wróciły do swoich rodzin.⁸⁸ Dużym utrudnieniem dla matek, które posiadały chłopców starszych niż 5 lat był fakt, że nie mogły mieszkać w ośrodkach z synami, którzy byli wysyłani do sierocińców lub miejscowych medres (teologicznych szkół muzułmańskich).

Zdaniem przedstawicieli organizacji pozarządowej Shirkat Gah działającej na rzecz praw kobiet i Komisji ds. Praw Człowieka w Pakistanie warunki w ośrodkach prowadzonych prywatnie (przez organizacje pozarządowe) były lepsze niż w ośrodkach rządowych. Niektóre placówki, zarówno państwowe, jak i prowadzone przez organizacje pozarządowe, próbowały pogodzić kobiety z ich rodzinami, ze względu na trudności kobiet żyjących samotnie w pakistańskim społeczeństwie. Źródła informowały o dwóch ośrodkach prowadzonych przez organizacje pozarządowe, jednym w Lahor – Dastak (założony w 1990 r. przez prawniczkę Hinę Jilani), a drugim w Karaczi – Panah (prowadzony przez Amnesty International i fundację I-Care). Według „Cause of Death: Woman” – projektu badawczego zrealizowanego przez

⁸⁶ Informacja o projekcie „kołysek” na stronie internetowej Fundacji Edhi: <https://edhi.org/children-services/#1503394908390-1569fc7b-5b51>, [dostęp: 13.08.2021].

⁸⁷ Dar Ul Falah: https://swd.punjab.gov.pk/mother_and_children_homes, [dostęp: 13.08.2021].

⁸⁸ Raporty rządu USA dot. praw człowieka w Pakistanie w 2014 r.: https://www.justice.gov/sites/default/files/pages/attachments/2015/06/26/dos-hrr_2014_pakistan.pdf a także z 2020 r.: <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1386041/download>, [dostęp: 13.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Swedish Association of Women's Shelters and Young Women's Empowerment Centres, w którym zbadano sytuację przemocy wobec kobiet w 10 krajach⁸⁹ w latach 2010–2012 – w Dastak przebywało 25 kobiet i 45 dzieci, ale czasami mieściło się tam 70 kobiet i ich dzieci, ponieważ „nikt nie był odrzucany”. To samo źródło podało również, że większość kobiet przebywa w ośrodku przez co najmniej trzy miesiące, choć niektóre z nich zostawały tam na kilka lat. Organizacja Shirkat Gah podała, że w Panah mieszkało łącznie 40–45 kobiet i dzieci. W raporcie fundacji Aurat z 2013 r., na który powołują się autorzy wyroku brytyjskiego Trybunału Apelacyjnego⁹⁰ czytamy, że udanie się do ośrodka pomocy dla kobiet jest nadal uważane za tabu i postrzegane jako ostatnia deska ratunku dla tych, które zostały odrzucone przez społeczeństwo.⁹¹

Trudności z rejestracją narodzin i uzyskaniem istotnych dokumentów

Podstawowym dokumentem tożsamości obywatela Pakistanu jest dowód osobisty (*Computerized National Identity Card, CNIC*). Jego nieposiadanie powoduje trudności w dostępie do istotnych usług rządowych i korzystania z praw obywatelskich. Wymóg posiadania dowodu osobistego staje się kluczowy dla uzyskania dostępu do przyjęcia do instytucji edukacyjnych, zatrudnienia zarówno w sektorze prywatnym, jak i rządowym i we wszystkich praktycznych sprawach dnia codziennego, takich jak podróżowanie samolotem czy możliwość posiadania telefonu. Dostęp do opieki zdrowotnej w sektorze opieki publicznej (w prywatnej nie jest konieczny) również jest uzależniony od posiadania dowodu osobistego. Dokument tożsamości jest też konieczny, by móc skorzystać z rządowych programów pomocowych. Równie ważnym dokumentem jest akt urodzenia (*Birth Registration Certificate*), wydawany dzieciom przez pakistańskie urzędy *Union Council* (odpowiedniki urzędów stanu cywilnego). Mimo że dokumenty te są tak istotne, wciąż znaczna część obywateli Pakistanu ich nie wyrabia⁹².

⁸⁹ Projekt obejmował oprócz Pakistanu Rosję, Szwecję, Stany Zjednoczone, Południową Afrykę, Egipt, Meksyk, Brazylię, Kongo i Hiszpanię: www.causeofdeathwoman.com/, [dostęp: 18.08.2021].

⁹⁰ Wyrok brytyjskiego Trybunału Apelacyjnego w sprawie SM and MH (samotne kobiety – ostracyzm) Pakistan CG [2016] UKUT 00067 (IAC) https://moj-tribunals-documents.prod.s3.amazonaws.com/decision/doc_file/48391/00067_ukut_iac_2016_sm_mh_pakistan_cg.doc, [dostęp: 18.08.2021].

⁹¹ Zaman S. i Zia M., Women's Access to Justice in Pakistan, 2013, https://www.ohchr.org/documents/HRBodies/CEDAW/AccessToJustice/AuratFoundationAndWarAgaInstRape_Pakistan.pdf, [dostęp: 13.08.2021].

⁹² Zgodnie z prawem, przedstawienie aktu urodzenia jest w Pakistanie wymagane przy przyjęciu dziecka do szkoły, rejestracji na liście wyborców i rejestracji małżeństwa. Podczas badania DHS w latach 2017–

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Pakistan w 2008 r. podpisał Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, ratyfikowany 23 czerwca 2010 r. Obecnie istnieje więc obowiązek prawny zapewnienia ochrony praw dziecka, bez względu na to czy dziecko jest uznane za ślubne czy nieślubne. Dla nieślubnego dziecka uzyskanie dokumentów jest ogromnym problemem, ponieważ władze wymagają podania imion obojga rodziców podczas składania wniosku. Nieślubne dziecko ma więc trudności z legalnym wyrobieniem dowodu osobistego i paszportu. Podczas prezydentury Asifa Alego Zardariego wydano zalecenie urzędowi NADRA (*National Database and Registration Authority* – odpowiedzialny za ewidencję ludności), by przy wyrabianiu dokumentów porzuconym dzieciom w rubryce „imię ojca” wpisywano imię i nazwisko prezydenta, dzięki czemu można było uregulować status prawny wielu dzieci, jednak dotyczyło to tylko dzieci porzuconych i umieszczonych w zarejestrowanych przez państwo ośrodkach pomocy. Fakt, że imię ojca musi być podane, daje pole do nadużyć, takich jak rejestrowanie dzieci w losowo wybranych przez system NADRA rodzinach (bez uprzedzenia rodziny, mimo że mogło to prowadzić do poważnych konsekwencji np. przy kwestiach spadkowych) o czym donosiła pakistańska prasa w 2018 r.⁹³ Także w korespondencji z Brytyjską Wysoką Komisją (*British High Commission*) – odpowiednikiem ambasady, z kwietnia 2015 r., prawnicy z kancelarii prawnej Khan i Piracha, zwrócili uwagę na ten problem. Niemożność odnotowania w akcie urodzenia, że imię ojca nie jest znane, generuje konieczność podawania fałszywych lub zmyślonych danych⁹⁴.

2018 ustalono, że 42 proc. dzieci poniżej 5 r.ż. zostało zarejestrowanych, a tylko 36 proc. ma akt urodzenia. Narodziny są w 44 proc. przypadków rejestrowane w wieku 2–4 lat, ponieważ akt urodzenia jest wymagany przy przyjęciu do przedszkola. 60 proc. dzieci w miastach i 34 proc. dzieci na terenach wiejskich ma akty urodzenia, najwyższy odsetek jest w Islamabadzie: 82 proc., a najniższy w dawnych Federalnie Admistrowanych Terytoriach Plemiennych (2 proc.) i Chajber Pasztunchwa (19 proc.), status materialny rodziny także znacząco wpływa na odsetek rejestracji. Wskaźnik rejestracji narodzin w Pakistanie powoli wzrasta, <https://dhsprogram.com/pubs/pdf/FR354/FR354.pdf>, [dostęp: 13.08.2021].

⁹³ Nadra's policy on registration of children with unknown parentage criticised, Kashif Abbasi, artykuł w dzienniku „Dawn”, 7 listopada 2018 r., <https://www.dawn.com/news/1444032>, [dostęp: 13.08.2021].

⁹⁴ Raport brytyjskiego Home Office *Country Policy and Information Note. Pakistan: Women fearing gender-based violence*, wersja 4.0, luty 2020, aneks B, s. 56–58.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

5. Sytuacja kobiet samotnie wychowujących dzieci (wdów, rozwódek) – tradycyjne i instytucjonalne mechanizmy wsparcia

Kontekst

Zdecydowana większość mieszkańców Pakistanu mieszka w rodzinach wielopokoleniowych, często poszerzonych i głównie patrylokalnych, co oznacza, że kobieta po wyjściu za mąż zamieszkuje z całą rodziną męża⁹⁵. Społeczna pozycja kobiety jest definiowana poprzez jej męskiego opiekuna. Za męskiego opiekuna (arab. *mahram*) uważany jest każdy mężczyzna, którego zgodnie z zasadami islamu kobieta nie ma prawa poślubić, a więc np. ojciec, mąż, brat, dorosły syn. W Pakistanie niezwykle ważną rolę na co dzień odgrywa też tradycyjne pojmowanie kobiecości jako sfery „prywatnej” i „domowej”, a męskości jako sfery „publicznej”. Podziału na sfery męską i kobiecą można doświadczyć w różnym stopniu w zależności od regionu Pakistanu, nie jest on też zawsze realizowany w jednakowy sposób. W niektórych regionach kraju, np. w prowincji Chajber Pasztunchwa kobiety bywają w sferze publicznej praktycznie niewidoczne; jednak w dużych miastach i nowoczesnych dzielnicach samotna kobieta w urzędzie, w banku, za kierownicą czy na spacerze nikogo nie dziwi. Kobiety w komunikacji miejskiej lub w urzędach mają na ogół wyznaczone osobne miejsca⁹⁶; domy i mieszkania są budowane tak, żeby było w nich choćby jedno pomieszczenie z osobnymi drzwiami, do którego może wejść niespokrewniony mężczyzna, nie widząc reszty domu i mieszkających w nim kobiet. Nie ma przeszkód prawnych, by kobiety poruszały się same, można jednak zetknąć się z opinią, że niestosowne jest, by kobieta wychodziła z domu bez męskiego opiekuna, a czasem dodatkowo jeszcze przynajmniej jednej kobiety, lub żeby samotnie podejmowała się czynności „zarezerwowanych” tradycyjnie dla mężczyzn, np.

⁹⁵ Zamieszkiwanie mężczyzny w rodzinnym domu żony – matrylokalność (*ghardamad*) – jest w Pakistanie uznawane za zachowanie niezgodne z panującym wzorcem męskości i jest częstym powodem do żartów i kpin, choć bywa społecznie akceptowane, jeśli jest rozwiązaniem tymczasowym.

⁹⁶ W miastach istnieją także tzw. parki rodzinne, do których nie mają wstępu samotni mężczyźni, a w bardziej konserwatywnych rejonach, np. prowincji Chajber Pasztunchwa – parki wyłącznie dla kobiet.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

załatwiały sprawy urzędowe⁹⁷. Asian Development Bank⁹⁸ podaje w analizie dotyczącej płci kulturowej (ang. *gender assessment*) dane zebrane przez fundację Aurat w latach 2011–2012, z których wynikało, że ponad 70 proc. kobiet nie mogła zdobyć wykształcenia, pracować, samodzielnie załatwić formalności w banku czy wziąć udziału w spotkaniu organizacji pozarządowej. Swoboda kobiet w opuszczaniu domu zależała od powodu podróży. Największą swobodę miały te, które wychodziły odwiedzić sąsiadów (80,1 proc.), choć 66,2 proc. z nich zgłosiło potrzebę uzyskania pozwolenia. W ponad 85 proc. przypadków kobiety mogły wyjść z domu w celu sprzedaży lub zakupu rzeczy, wizyty w szpitalu lub u lekarza i udziału w ceremonii ślubnej. Jednak tylko połowa z nich mogła to zrobić w samodzielnie, pozostałe musiały przebywać w towarzystwie drugiej osoby. Ponad 66 proc. kobiet, które mogły opuścić dom z tych powodów, musiały również mieć na to pozwolenie. Można więc uznać, nawet przy założeniu, że przez dziesięć lat liczba ta mogła ulec zmianom, że duża część pakistańskich kobiet potrzebuje towarzystwa innej osoby i/lub pozwolenia domowników, by móc wyjść z domu.

Uwarunkowania kulturowe mają szczególnie duże znaczenie dla tych kobiet, które z różnych powodów zostały zmuszone poruszać się bez męskiej opieki np. wdowy czy rozwódki. Kobiety samotnie prowadzące gospodarstwo domowe i wychowujące dzieci są w społeczeństwie pakistańskim narażone na wiele trudności związanych z brakiem męskiego opiekuna. Osobną kategorią kobiet, *de facto* samotnie wychowujących dzieci przez większą część roku, są w Pakistanie mężatki, których mężowie pracują za granicą lub w dużych miastach Pakistanu (położonych nawet 2 tys. km od miejsca zamieszkania rodziny). Pozostają one z rodziną męża, albo mieszkają same z dziećmi i dzielą przynajmniej częściowo doświadczenia kobiet „pozbawionych męskiej opieki”.

Trudności samotnych kobiet wymownie ilustruje przykład z Pakistanu opisany w raporcie brytyjskiej organizacji Widows for Peace Through Democracy *Widows speak out. Abuse and discrimination, Resilience and agency*. W sierpniu 2018 r. mąż mieszkającej w Karaczi kobiety został uprowadzony z domu (za rzekome przestępstwo), czego świadkiem była ona i jej małe dzieci. Mimo że kobieta wielokrotnie próbowała zgłosić zawiadomienie

⁹⁷ Za niestosowną może zostać uznana nawet wizyta u lekarza bez męskiego opiekuna, a w niektórych rejonach także prowadzenie samochodu przez kobietę (obserwacja własna). Dodatkową barierą np na wsi i wśród niewykształconych kobiet jest bariera językowa. Wiele kobiet nie zna państwowego języka urdu, w którym m.in. sporządzane są dokumenty, co utrudnia a czasem uniemożliwia im poruszanie się w środowisku urdujęzycznym (obserwacja własna: Chajber Pasztunchwa, Sindh, Ćtral, Pendżab).

⁹⁸ Pakistan. Country Gender Assessment, volume 1 of 2: Overall Gender Analysis, Asian Development Bank, 2015, <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/218821/pak-gender-assessment-vol1.pdf> [dostęp: 1.10.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

o popełnieniu przestępstwa, policja odmawiała jej tego wyłącznie dlatego, że na posterunek przychodziła bez towarzystwa mężczyzny. Policjanci ostrzegali ją też przed „konsekwencjami” ciągłego interesowania się tą sprawą. Gdy nie ustępowała, zaczęli jej grozić i nawiązywać do faktu, że teraz nie ma ona męskiego opiekuna i powinna tym bardziej zachować ostrożność. Dwa miesiące po porwaniu męża zwróciła się do kancelarii prawnej o pomoc. Prawniczka, która działała *pro bono* pomogła jej złożyć zawiadomienie do sądu w prowincji Sindh. Sąd wydał nakaz, by policja zarejestrowała zawiadomienie o popełnieniu przestępstwa, a władze miejscowe pomogły kobiecie w odnalezieniu męża. Osoby, które uprowadziły mężczyznę, nie udzielały jej żadnych informacji; sytuacja poprawiła się po skierowaniu sprawy do sądu. Po roku mężczyzna został uwolniony. Prawniczka podkreśla, że samotna i niewykształcona gospodyni domowa miała ogromne trudności w kontaktach z instytucjami państwowymi i dochodzeniem swoich praw. Doświadczyła dyskryminacji podczas wizyt na policji. W czasie nieobecności męża była zmuszona częściej wychodzić z domu, dlatego zaczęła nosić hidżab i zasłaniać twarz (arab. *niqab*), aby nikt nie mógł jej rozpoznać i dokuczać. Stała się także zależna od finansowej pomocy szwagra. Na przesłuchania w sądzie musiała przychodzić w jego towarzystwie. Miała też wielkie trudności z zapisaniem dzieci do kolejnej klasy w szkole, ponieważ również do tej czynności konieczna była obecność „męskiego opiekuna”. W Pakistanie mężczyźni często chcą pomóc kobietom, ale zarazem podporządkowują je sobie i pozbawiają możliwości działania⁹⁹.

Wdowieństwo

Według danych Pakistańskiego Biura Statystycznego z 2019 r. wdowy stanowiły ok. 9 proc. wszystkich kobiet powyżej 15 roku życia (dla porównania, wdowcy to 3 proc. populacji mężczyzn w Pakistanie)¹⁰⁰. W 2015 r. brytyjska Fundacja Loomba oszacowała liczbę wdów w

⁹⁹ Widows speak out. Abuse and Discrimination Resilience and Agency A dossier of evidence for the attention of CEDAW 2020; s. 13, <https://www.widowsforpeace.org/wp-content/uploads/2020/11/DOSSIER%20-%20Discrimination%20against%20widows%202020.pdf>, [dostęp: 30.09.2021].

¹⁰⁰ Compendium on Gender Statistics on Pakistan 2019, Pakistan Bureau of Statistics, <https://www.pbs.gov.pk/sites/default/files//COMPENDIUM%20GENDER%202019%2018-06-2019%20%20printing.pdf>, [dostęp: 30.09.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Pakistanie na ponad 4 mln¹⁰¹. Dużą ich część stanowiły kobiety, które owdowiały w wyniku konfliktów, klęsk żywiołowych i terroryzmu/ekstremizmu.

Pomoc wdowom jest uważana w islamie za religijny obowiązek, a ślub z wdową – za szlachetny czyn (przykładem jest prorok Mahomet, którego pierwsza żona, Chadidża, była starszą od niego o 15 lat wdową). Konieczność opieki nad wdowami bywa przedstawiana jako jeden z powodów, dla którego w islamie została wprowadzona możliwość wielożeństwa. Mimo tak szlachetnych religijnych wzorców postępowania wobec wdów, wdowieństwo wiąże się dla kobiet w Pakistanie z poczuciem zagrożenia i niestabilności. Dr Masuma Hasan¹⁰² opisując sytuację wdów w Pakistanie w 2011 r. użyła miejscowej metafory: gdy kobieta zostaje wdową i traci męskiego opiekuna, czuje się, jakby ściągnięto z jej głowy czador¹⁰³ ochronny – zaczyna być zależna od otoczenia, bezbronna i narażona na niebezpieczeństwo. Zdolność wdów do samodzielnego przetrwania i poszukiwania źródeł utrzymania zależy od ich wieku (wiele z nich to kobiety starsze), poziomu rozwoju społecznego i gospodarczego w regionie, w którym mieszkają, a także od grupy społecznej, z jakiej się wywodzą. Brakuje jednak konkretnych danych na temat ich sytuacji (ale także samotnie wychowujących dzieci, w tym rozwódek, kobiet w separacji, porzuconych oraz tych, które nigdy nie wyszły za mąż).

Bezdietna wdowa zgodnie z prawem szariatu dziedziczy jedną czwartą majątku męża, a jeśli małżeństwo miało dzieci – jedną ósmą jego majątku. Jednak w praktyce majątek w Pakistanie jest trzymany z dala od kobiet i odmawia się im prawa do dziedziczenia zarówno przez rodzinę naturalną (biologiczną) jak i przez teściów po śmierci męża, lub też otrzymują one znacznie mniej niż to, co należy się im zgodnie z prawem¹⁰⁴. W rzadkich przypadkach, gdy kobiety dziedziczą majątek, ten jest często zajmowany i *de facto* zarządzany przez męskich

¹⁰¹ The World Widows Report, Loomba Foundation 2015, <https://www.theloombafoundation.org/sites/default/files/2019-06/WWR.pdf>, [dostęp: 30.09.2021].

¹⁰² Hasan M., Conditions of Widows in Pakistan w "Legislative watch" wyd. Aurat Foundation nr 37, 2011, s. 6–7 <https://www.af.org.pk/Newsletters/nl%202011/NLE%20English%20-37.pdf>, [dostęp: 1.10.2021].

¹⁰³ Czador to luźna tkanina, która okrywa całe ciało i ma m.in. chronić kobietę przed wzrokiem mężczyzn. Jest często noszony przez kobiety w Pakistanie. Porównanie odwołuje się do ochronnej funkcji czadoru.

¹⁰⁴ Asad A. Z., Butt B. Refutation, Relinquishment and Inheritance: Exploring Women's Inheritance Rights in Pakistan, Pakistan Journal of Social Sciences (PJSS) vol. 36, no. 2 (2016), s. 1001–1009, <https://www.bzu.edu.pk/PJSS/Vol36No22016/PJSS-Vol36-No2-34.pdf>, [dostęp: 1.10.2021] – autorzy zwracają uwagę, że kobieta, która nie prosi rodziny o swoją część majątku, w zamian otrzymuje miłość i opiekę ojca i braci, a także prezenty np. podczas świąt, a jeśli jest mężatką – urodzin dzieci, na okoliczność śmierci teściów itd. Jest to rekompensata za utrzymanie całości rodzinnego majątku w rękach rodziny. Bywa to tłumaczone także tym, że kobieta nie jest przecież zgodnie z tradycją finansowo odpowiedzialna za rodzinę. Kobieta, która chce wyegzekwować swoje prawa do dziedziczenia, zostaje ich pozbawiona i jest wręcz bojkotowana przez rodzinę, częściowo lub całkowicie – s. 1006.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

członków rodziny. Skomplikowane spory rodzinne oraz koszty i czas trwania długotrwałych procedur sądowych zniechęcają kobiety do podejmowania prawnych działań przeciwko dyskryminacji w zakresie dziedziczenia. W 2020 r. prowincja Chajber Pasztunchwa przyjęła ustawę o ochronie praw kobiet do dziedziczenia i powołała niezależnego rzecznika praw kobiet, którego zadaniem jest rozpatrywanie skarg, wszczynanie dochodzeń i kierowanie spraw do sądu w celu egzekwowania praw do dziedziczenia¹⁰⁵. Istnieją także organizacje pozarządowe, które zajmują się pomocą kobietom w takich sprawach.

Kobieta po śmierci męża może pozostać w jego rodzinie, wrócić do domu rodzinnego, zamieszkać sama (co zawsze budzi podejrzenia, o czym wspomniano już w rozdziale o matkach nieślubnych dzieci – gospodarze niechętnie wynajmują mieszkania/domy samotnym kobietom, nawet z dziećmi), lub też wyjść powtórnie za mąż po upływie czasu żałoby (arab. *iddat*, w przypadku wdów trwa on 4 miesiące i 10 dni). Jeżeli zdecyduje się zostać w rodzinie męża, to może zachować spadek po mężu, a rodzina ta pełni rolę jej opiekunów i decyduje o tym, czy np. będzie wolno jej pracować poza domem.

Wdowa, która wychodzi powtórnie za mąż, traci prawo do dziedziczenia po pierwszym mężu. Jeśli odebrała już swój spadek, to rodzina męża albo nawet jej rodzina naturalna nakłania ją, by go zwróciła. Zdarza się też, że wdowa wraca do swojej rodziny naturalnej i w zamian za opiekę oddaje im swój spadek. Wdowa może też dożywotnio korzystać z tego, co wniosła w posagu. Kobiety często nie dochodzą swoich praw spadkowych, ponieważ w ich odczuciu okryłoby to rodzinę hańbą¹⁰⁶. Popularna jest opinia, że wdowy zostają osamotnione i jeśli nie uda się im znaleźć pracy, to zmuszone są utrzymywać się z darów, a nawet żebrząc. Z jednej z rozmów, przeprowadzonych z mieszkańcami prowincji Gilgit-Baltistan (wieś Ganesz) w sierpniu 2021 r. wynika, że w tej okolicy ludzie nie żebrzą, ponieważ społeczności tam bardzo dobrze się znają i pomagają wdowom i sierotom. Dla porównania, w 2010 r. w Karaczi aż połowę żebrzących kobiet stanowiły wdowy (zaś większość żebrzących mężczyzn była stanu wolnego)¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Country Reports on Human Rights Practices for 2020, United States Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, s. 45–46, <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1386041/download>, [dostęp: 30.09.2021].

¹⁰⁶ Chaudhary A, Holden L., Daughters' inheritance, legal pluralism, and governance in Pakistan oraz Asad A. Z., Butt B. Refutation, Relinquishment and Inheritance: Exploring Women's Inheritance Rights in Pakistan, <https://www.bzu.edu.pk/PJSS/Vol36No22016/PJSS-Vol36-No2-34.pdf>, [dostęp: 30.09.2021].

¹⁰⁷ Survey done on Karachi beggars, „Dawn”, 23 grudnia 2010 r., <https://www.dawn.com/news/593116/survey-done-on-karachi-beggars>, [dostęp: 30.09.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Problemy, z jakimi borykają się wdowy w Pakistanie, wiążą się z ubóstwem, głównie na wsiach. Niezamożne kobiety, które nie posiadają ziemi ani innego majątku, mają ogromne kłopoty z utrzymaniem siebie, a nawet – jeśli oczekuje tego rodzina naturalna – swoich krewnych. Mogą mieć trudności z dostępem do kredytów, samodzielnym otwarciem konta bankowego, albo zdobyciem umiejętności potrzebnych by móc utrzymać rodzinę. Te, które posiadają majątek, bywają wykorzystywane przez spokrewnionych mężczyzn, którzy kulturowo dominują, szczególnie na wsiach. Są także ofiarami społecznych i kulturowych uprzedzeń oraz analfabetyzmu finansowego. Wiele kobiet nie może korzystać z internetu, ponieważ są pozbawiane przez mężczyzn do niego dostępu lub z powodu jego braku w wielu miejscach w Pakistanie (często internet działa tylko wówczas, gdy jest prąd). Także nieznanostwo języka angielskiego jest dużą barierą. Zdaniem autorów opracowania dot. feminizmu w Pakistanie z grudnia 2020 r.¹⁰⁸, różnica między dostępem kobiet i mężczyzn do internetu jest dramatyczna. W 2016 r. tylko 36 proc. kobiet posiadało telefony, w porównaniu z 80 proc. pakistańskich mężczyzn¹⁰⁹. Problemem może być też dostęp do bezpiecznych i taniach środków transportu, dzięki którym wdowy i inne samotne kobiety mogą przemieszczać się z domu do pracy, a także dostęp do opieki nad dziećmi w czasie, gdy matka jest w pracy¹¹⁰.

Systemy wsparcia: struktury państwowe i dobroczynność

W Pakistanie działa system państwowej opieki dla wdów po pracownikach sektora publicznego. Po śmierci urzędnika państwowego wdowa i dzieci zmarłego otrzymują rentę – wdowa dożywotnio lub do kolejnego zamążpójścia, synowie przez 15 lat, a córki do momentu wyjścia za mąż¹¹¹. Wdowy po gorzej opłacanych pracownikach otrzymują także jednorazową zapomogę z tzw. *Benevolent Fund*. Renty otrzymują także wdowy po wojskowych. W 1977 r.

¹⁰⁸ Chaudhry N. U, Saigol, R. Contradictions and Ambiguities of Feminism in Pakistan. Exploring the Fourth Wave, grudzień 2020, s. 28.

¹⁰⁹ Social Institutions and Gender Index, wyd. OECD, 2019,: <https://www.genderindex.org/wp-content/uploads/files/datasheets/2019/PK.pdf>, [dostęp: 30.09.2021].

¹¹⁰ W Pakistanie, z wyjątkiem dużych miast, praktycznie nie ma żłobków, przedszkoli czy świetlic, a te, które istnieją, są dla samotnych matek za drogie, np. w Islamabadzie miesięczne chesne za świetlicę wynosiło w sierpniu 2021 r. ok. 450 zł. Koszt wynajęcia niani jest porównywalny. Dzieci, które uczęszczają do szkoły zaczynają lekcje ok. godz. 8 rano, a kończą ok. 13.00. Niezamożna matka, która chce pracować 8 godzin dziennie, musi szukać miejsc, gdzie może zostawić dzieci w ciągu dnia – np. u znajomych, sąsiadów czy rodziny – przyp. aut.

¹¹¹ Zasady przyznawania rent można znaleźć na stronie internetowej Ministerstwa Finansów: <https://www.finance.gkp.pk/attachments/00dfacc0b4eb11e9aa5475d2f4b3d638/download#:~:text=I f%20the%20civil%20servant%20dies,get%20pension%20for%2010%20years>, [dostęp: 1.10.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

powstał państwowy fundusz emerytalny tzw. *Employees Old Benefits Institution* (EOBI), za który odpowiedzialne jest Ministerstwo Pakistańskiej Diaspory i Zasobów Ludzkich, w którym mogą ubezpieczać się także pracownicy sektora prywatnego, jednak jest on krytykowany za niską skuteczność¹¹². W sektorze prywatnym nie istnieje system wsparcia dla wdów po zmarłych pracownikach. Warto jednak podkreślić, że w Pakistanie mocno zakorzeniona jest tradycja dobroczynności. Z badań przeprowadzonych w 2018 r. przez Pakistańskie Centrum Filantropii¹¹³ wynika, że Pakistańczycy przeznaczają rocznie około 240 mld pakistańskich rupii (ponad 2 mld USD), czyli ponad 1 proc. rocznego PKB na cele charytatywne. Ten sam raport podaje, że około 98 proc. mieszkańców państwa praktykuje dobroczynność – w gotówce, w formie darowizn rzeczowych przekazywanych regularnie w niewielkich kwotach, lub wolontariatu na rzecz potrzebujących. Dotyczy to także pakistańskiej diaspory za granicą. Tradycyjnie wsparcie wdów i sierot jest uznawane za dobry uczynek i akt pobożności; religia i współczucie są, według autorów raportu, głównymi motywacjami dobroczynności w Pakistanie¹¹⁴. Wiele organizacji dobroczynnych nie rozwinęło jeszcze infrastruktury niezbędnej do zbierania drobnych datków; powszechna jest też nieufność wobec wielu z nich – uważa się bowiem, że nie przekazują one darów osobom potrzebującym, lecz zabierają je, lub ich część na własne potrzeby lub wręcz na rozrywki.

Od 1980 r. w Pakistanie działa oficjalny system zakatu, czyli obowiązkowego podatku na rzecz gmin muzułmańskich, który jest nakładany na muzułmanów, w wysokości 2,5 proc. na określone kategorie dóbr. Dochody z zakatu są przeznaczone na pomoc potrzebującym: wdowom, sierotom i ofiarom klęsk żywiołowych¹¹⁵. Środki z zakatu są rozdzielane i wydawane

¹¹² Pracownik oraz jego pracodawca muszą dokonywać wpłat do funduszu przez minimum 15 lat by mieć prawo do emerytury (60 lat dla mężczyzn, 55 dla kobiet). Jeśli dokonuje wpłaty minimalnej (130 rupii dla pracownika, 650 rupii dla pracodawcy), ma prawo do otrzymania świadczenia w wysokości 8.5 tys. rupii miesięcznie (równowartość ok. 190 zł). Więcej na ten temat w <http://www.eobi.gov.pk/introduction/Contribution.html>, [dostęp: 1.10.2021] a także w artykule na portalu HelpAge: Qureshi W., „Four pension reforms that could improve older peoples life in Pakistan”, 18 lutego 2021, <https://www.helpage.org/blogs/waqas-queeshi-19658/four-pension-reforms-that-could-improve-older-peoples-life-in-pakistan-1078/>, [dostęp: 1.10.2021].

¹¹³ Ali M. Amjad S. M., *Philanthropy in Pakistan. Why civil society organizations get bypassed in favor of donations to individuals*, 19 marca 2018, *Stanford Social Innovation Review*, https://ssir.org/articles/entry/philanthropy_in_pakistan, [dostęp: 1.10.2021].

¹¹⁴ *Indigenous Philanthropy in Sindh*, Pakistan Centre of Philanthropy 2014, s. 14. <http://pcp.org.pk/uploads/Sindh.pdf>, [dostęp: 1.10.2021].

¹¹⁵ Human Rights Council Working Group on the Universal Periodic Review Twenty-eighth session 6–17 November 2017, National report submitted in accordance with paragraph 5 of the annex to Human Rights Council resolution 16/21, Pakistan, s. 14, <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/upr/pages/pkindex.aspx>, [dostęp: 1.10.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

przez poszczególne prowincje (tzw. komitety zakat). Komitety działają na poziomie lokalnym i wydzielają tzw. *guzara* (utrzymanie), z którego mają prawo korzystać także wdowy.

W 1991 r. powstał państwowy fundusz pomocy potrzebującym – Pakistan Baitul Mal, który jest odpowiedzialny za pomoc wdowom, sierotom, chorym i innym potrzebującym bez środków do życia, oraz za realizację projektów w sferach edukacji, opieki zdrowotnej, samozatrudnienia a także pomocy kobietom. Rząd od 2003 r. wydaje obligacje dla wdów (tzw. *Behbood certificates*, o wartości od 5 tys. do 1 mln PKR¹¹⁶) a także dla emerytów i osób niepełnosprawnych. Prowadzone przez państwo organizacje dobroczynne, do których należy m.in. Bait Ul Mal nie cieszą się jednak dużym zaufaniem społecznym, a ich działalność jest krytykowana za brak przejrzystości, opieszałość i nieefektywność w rozdzielaniu środków, oraz podatność na korupcję¹¹⁷.

W lipcu 2008 r. został uruchomiony państwowy program pomocowy Benazir Income Support Programme (BISP), w celu świadczenia pomocy finansowej osobom ubogim, z której skorzystało już ok. 7 mln osób. Program obejmuje stypendia szkolne dla dzieci (*Wasila-e-Talim*), szkolenia zawodowe (*Wasila-e-Rozgar*), pożyczki dla kobiet w celu założenia działalności gospodarczej (*Wasila-e-Haq*) i ubezpieczenia zdrowotne (*Wasila-e-Sehat*). Program jest wspierany finansowo przez Amerykańską Agencję Rozwoju Międzynarodowego, Bank Światowy, Azjatycki Bank Rozwoju i brytyjski Departament Rozwoju Międzynarodowego.

W Pakistanie działa także państwowy bank dla kobiet – First Women Bank, który ma zachęcić kobiety do oszczędzania i inwestowania, a także bank Khushhali, oferujący mikrokredyty. Kobiety stanowią dużą część klientów instytucji mikrokredytowych¹¹⁸. Dzięki rozwijającemu się, szczególnie w miastach, nieformalnemu sektorowi usług (np. gotowanie na zamówienie, szycie, sprzedaż ubrań, usługi kosmetyczne, w przypadku wykształconych kobiet – korepetycje indywidualne lub grupowe), a także ze względu na istnienie wielu innych instytucji mikrokredytowych¹¹⁹, kobiety mają możliwość prowadzenia niezależnej działalności

¹¹⁶ Więcej można przeczytać na stronie pakistańskiej rządowej kasy oszczędności – instytucji Central Directorate of National Savings <http://savings.gov.pk/project/behbood-savings-certificates/>, [dostęp: 1.10.2021].

¹¹⁷ Indigenous Philanthropy in Sindh, op. cit s. 45–46.

¹¹⁸ Na stronie internetowej banku Khushhali można znaleźć historie wdów, które dzięki kredytom w tym banku mogły założyć swoje salony piękności, małe gospodarstwa rolne i szkoły, <https://www.khushhalibank.com.pk/empowering-women-entrepreneurs>, [dostęp: 1.10.2021], bank oferuje również konta bankowe dla pracowników państwowych i wdów lub niezamężnych krewnych zmarłych pracowników.

¹¹⁹ Wiele instytucji oferuje kobietom mikrokredyty, np. Bank Finca, który prowadzi usługi Niswan Karza i Sunheri Karza polegające na udzieleniu kredytu z zabezpieczeniem ze złotej biżuterii, która często jest dawana kobiecie w posagu. <https://finca.pk/products/sunheri-karza/>, [dostęp: 1.10.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

gospodarczej i utrzymania gospodarstw domowych. W 2018 r. 12,5 proc. takich gospodarstw w Pakistanie było prowadzonych przez kobiety¹²⁰.

Rozwód

W islamie małżeństwo jest kontraktem między mężczyzną a kobietą, który można rozwiązać po spełnieniu określonych warunków. Inicjatorem rozwodu może być mężczyzna (tzw. *talaq*), lub kobieta (rozwód z inicjatywy kobiety nosi nazwę *khula*). Istnieje także rozwód za obopólną zgodą (*talaq-e-mubarat*), rozwód do którego prawo mąż udziela żonie w kontrakcie ślubnym (*talaq-e-tawfiz*), a także inne bardziej szczegółowe rodzaje rozwodu.

Mąż może wystąpić o rozwód w każdym czasie i z dowolnego powodu – zgodnie z muzułmańskim prawem rodzinnym z 1961 r. (paragraf 7) powinien wysłać pisemne zawiadomienie do urzędu stanu cywilnego – tzw. Union Council i kopię do żony. Uzyskanie rozwodu przez kobietę jest formalnie znacznie trudniejsze. Zgodnie z Ustawą o Rozwiązywaniu Małżeństw Muzułmańskich z 1939 r., kobiety mają w Pakistanie do dyspozycji dziewięć konkretnych podstaw do żądania rozwodu. Żona musi przedstawić w sądzie dowody i argumenty, uzasadniające dlaczego chce się rozwieść. Skierowanie sprawy do sądu wiąże się jednak z poniesieniem przez kobietę wysokich kosztów i wieloletnim oczekiwaniem na rozstrzygnięcie procesu. Co więcej, sprawy takie są upubliczniane, a więc wiążą się z ryzykiem okrycia kobiety i jej rodziny wstydem na całe życie. Zgodnie z Ustawą o sądach rodzinnych z 1964 r., kobieta może wystąpić o *khula* z dowolnego powodu, ale w tym przypadku musi zwrócić mężowi swój dar ślubny – *haq-mehr*¹²¹ na podstawie paragrafu 10 (4). Jednakże, w niektórych przypadkach uznaje się, że tylko część daru otrzymana w momencie zawarcia małżeństwa musi zostać zwrócona, a część daru („odroczone”) kobieta może zatrzymać. Jest to pozostawione do decyzji sędziów, którzy zwykle wymagają zwrotu całej wypłaconej kwoty daru ślubnego. Klauzula 18 kontraktu ślubnego (urdu *nikah nama*) pozwala mężowi przekazać żonie prawo do rozwodu (*talaq-e-mubarat*), jednak w praktyce rodziny zazwyczaj wykreślają ją przed wręczeniem kontraktu pannie młodej, pod pretekstem, że mówienie o rozwodzie podczas zawierania małżeństwa jest złym znakiem. Dlatego, jeśli

¹²⁰ Dane za: Bank Światowy: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.HOU.FEMA.ZS?locations=PK>, [dostęp: 1.10.2021].

¹²¹ Dar ślubny – w Pakistanie *haq-mehr* – z reguły składa się z dwóch części: pierwsza z nich jest wypłacana w trakcie małżeństwa i nazywana „szybki mahr” (arab. *muadżdża*), a druga to, wypłacane środki dopiero po ustaniu małżeństwa, np. w wyniku śmierci męża lub rozwodu z jego inicjatywy lub innych ustalonych w umowie zdarzeń prawnych, które nazywają się „odroczone mahr” (arab. *muwadżdża*).

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

sama kobieta o to nie zadba, to w przypadku rozwodu z jej inicjatywy właściwie nie da się przeprowadzić rozwodu bez pomocy prawnika. W przypadku rozwodu *talaq* kobieta ma prawo do zachowania całości daru małżeńskiego, a także do alimentów jedynie w okresie *iddat* (trzy cykle miesięczkowe, dla ciężarnych kobiet – do porodu). Prawo rodzinne zapewnia kobietom ochronę w przypadku rozwodu i określa wymagania dotyczące alimentów, zawiera też wytyczne co do opieki nad nieletnimi dziećmi i ich utrzymania. Wiele kobiet nie zna swoich praw, lub też nie jest w stanie uzyskać porady prawnej, by z nich skorzystać¹²².

Po upływie *iddat* mąż nie jest zobowiązany do utrzymywania swojej byłej żony. Rodzinne prawo pakistańskie nie uwzględnia obecnego w prawie muzułmańskim prawa żony do alimentów wypłacanych przez byłego męża, tzw. *mata'a* czy też *mata'tu'talaq*, dożywotnio lub do czasu zawarcia przez nią ponownego małżeństwa – jednorazowo lub w ratach¹²³. Ponadto pakistańskie prawo nie uznaje własności małżeńskiej, co oznacza, że w przypadku rozwodu kobieta nie może ubiegać się o udział w majątku byłego męża, ani też uzyskać dostępu do wspólnej ziemi lub kontynuować na niej pracy¹²⁴.

Opieka nad dziećmi po rozwodzie rodziców

Zgodnie z ustawą o Muzułmańskim Prawie Rodzinnym ojciec jest odpowiedzialny za utrzymanie dzieci w czasie trwania małżeństwa. Jeśli małżeństwo się rozpada, opieka nad dzieckiem zostaje przyznana matce do czasu, gdy dziecko ukończy siedem lat lub dojrzeje płciowo – w przypadku dziewczynki. Dziecko starsze niż siedem lat samo wybiera, z którym z rodziców chce mieszkać. Nawet jeśli matka sprawuje opiekę na dzieckiem, ojciec pozostaje odpowiedzialny za jego utrzymanie, chyba, że matka jest niezależna finansowo¹²⁵. Robina Shaheen, działaczka na rzecz praw kobiet zwróciła uwagę, że przy ustalaniu wysokości alimentów była żona lub matka dzieci musi wykazać związek między dochodami ojca dzieci a wysokością alimentów, a jest mało prawdopodobne, by miała dostęp do takich danych. W przypadku braku takich dowodów, sądy ustalają wysokość alimentów według własnego

¹²² Pakistan – Researched and compiled by the Refugee Documentation Centre of Ireland, 23 kwietnia 2019 r., <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1292741/download>, [dostęp: 1.10.2021].

¹²³ Viqar F., Financial Protection Upon Divorce, Social constraints limit women's work outside the house and influence the kind of work they can engage, "Express Tribune", 20 lutego 2020 r., <https://tribune.com.pk/story/2160220/6-financial-protection-upon-divorce>, [dostęp: 1.10.2021].

¹²⁴ Ahmad N. 2010 Land rights for Pakistani Muslim women: law and policy, Policy Brief Series #23, <https://www.eldis.org/document/A70206>, [dostęp: 1.10.2021].

¹²⁵ Social Institutions and Gender Index, op. cit.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

uznania, co w większości przypadków nie pozwala nawet na pokrycie kosztów edukacji dzieci¹²⁶. Ustawy dotyczące mniejszości zoroastriańskiej – Parsi Marriage and Divorce Act z 1936 r., chrześcijańskiej – Christian Divorce Act z 1869 r. oraz hinduistycznej – Hindu Marriage Act z 2017 r. nie zawierają przepisów dotyczących praw i obowiązków rodziców wobec dzieci, którzy są w trakcie i po rozwiązaniu małżeństwa, chociaż zgodnie z prawem chrześcijańskim i zoroastriańskim sąd może wydać tymczasowe zarządzenia dotyczące opieki nad dziećmi i ich edukacji.

Matka może utracić prawo do opieki nad dzieckiem w przypadku zawarcia drugiego małżeństwa, z pewnymi wyjątkami. Biorąc pod uwagę, że ojciec jest naturalnym opiekunem dziecka, powinno ono do niego wrócić, chyba że ważne okoliczności dyktują inaczej – np. gdy dom ojca nie będzie miejscem, w którym można zabezpieczyć dziecku godne warunki życia. Mimo wszystko rozwódki w Pakistanie w większości przypadków nie są w stanie osiągnąć dochodów równych dochodom mężczyzn. Ponadto kobiety rozwiedzione są poddane presji społecznej by ponownie wyjść za mąż. Ślub staje się sposobem na ochronę przed wyzwaniem związanym z byciem samotną lub rozwiedzioną kobietą w Pakistanie.

Sytuacja rozwiedzionych kobiet i ich dzieci: kryzys finansowy, stygmatyzacja, osamotnienie

Nawiązując do metafory czadoru, który zostaje zerwany z kobiety po owdowieniu, można powiedzieć, że kobieta po rozwodzie pozostawiona jest sama sobie jeszcze bardziej niż wdowa. Najważniejszym problemem, który pojawia się natychmiast po rozwiązaniu małżeństwa jest kryzys finansowy, ponieważ szczególnie kobietom brakuje wsparcia rodziny w tym okresie. Rozwiedzione kobiety często pozostają bez środków do życia, ponieważ ich rodziny je wykluczają¹²⁷. Siedem z 11 rozwiedzionych kobiet uczestniczących w badaniu na uniwersytecie ILMA w Karaczi¹²⁸ stwierdziło, że nie otrzymały żadnego wsparcia finansowego i emocjonalnego od swoich rodzin. Były uważane przez nich za ciężar. Niektóre rodziny sugerowały im, aby naprawiły rozpadające się małżeństwo. Większość rozmówczyń była

¹²⁶ Chaudhary N. U. The fight for custody, “The News”, 3 listopada 2019 r., <https://www.thenews.com.pk/tns/detail/568802-fight-custody>, [dostęp: 1.10.2021].

¹²⁷ Pakistan – Researched and compiled (...), op. cit.

¹²⁸ Akhlaq A., Khan G., Sikander P. Factors Pertaining To Rising Divorce Rate and Its Consequences on The Family Culture Of Pakistan: A Qualitative Study IBT Journal of Business Studies, Volume 15, Issue 2, December 2019, <http://jms.ilmauniversity.edu.pk/index.php/IBTJBS/article/view/323/269#>, [dostęp: 1.10.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

całkowicie zależna finansowo od swoich mężów, a po rozwodzie największym wyzwaniem dla nich było usamodzielnienie się i zapewnienie wyżywienia dla siebie i swoich dzieci. Oto kilka fragmentów wypowiedzi rozmówczyń, które brały udział w badaniu¹²⁹:

...Nie otrzymałam żadnego emocjonalnego wsparcia. Na szczęście mogłam się zatrzymać w domu rodzinnym, ale przyjęli mnie niechętnie. Miałam problemy finansowe z wychowaniem mojego dziecka.

... Musiałam stawić czoła szyderstwom ze strony rodziny. Miałam problemy finansowe, ponieważ nie byłam zbyt dobrze wykształcona.

... Moja rodzina nie zaakceptowała mnie po powrocie. Tworzyli przeszkody i usilnie próbowali zmusić mnie do pozostania w małżeństwie, ale ja nalegałam na khula i w końcu się rozwiodłam. Miałam też problemy finansowe, ponieważ nie zarabiałam.

Autorki raportu na temat sytuacji rozwiedzionych kobiet przebywających w państwowych ośrodkach pomocy dla kobiet i dzieci Dar Ul Aman i Kashana w Rawalpindi¹³⁰ zwracają uwagę na to, że większość rodzin ich rozmówczyń sprzeciwiała się ich rozwodowi, nawet jeśli rodziny miały świadomość, jakich trudności ich córka i siostra doświadcza w małżeństwie. Autorki przytaczają w raporcie przykład kobiety, która wróciła z trojgiem swoich dzieci do rodziców po rozwodzie i zachowanie rodziców zaskoczyło ją. Zamiast spodziewanego wsparcia rodzice nieustannie skarżyli się, że nie mają środków finansowych, by zapewnić córce i wnukom jedzenie i dach nad głową. Zniechęcali ją do uczestniczenia w weselach i uroczystościach rodzinnych. Brat kobiety zabraniał swoim dzieciom bawić się z jej dziećmi. Przyjaciele krytykowali jej decyzję. W końcu rodzice poprosili, by się od nich wyprowadziła, gdyż czuli że przynosi wstyd rodzinie.

Większość rozmówczyń w ośrodku Dar Ul Aman nie była wykształcona i nie miała źródła utrzymania. Jedna z kobiet została sama z małymi dziećmi, bez wsparcia finansowego rodziny. Zaczęła pracować jako pomoc domowa, jednak jej zarobki nie wystarczały, by pokryć wszystkie wydatki. Po rozwodzie jej sytuacja finansowa znacznie się pogorszyła, a sytuacja męża – poprawiła się, ponieważ został on zwolniony z obowiązku utrzymywania żony i dzieci.

¹²⁹ W badaniu wzięło udział 17 osób rozwiedzionych obojga płci z Lahaur, Karaczi, Islamabadu i Peszawaru.

¹³⁰ Abid S., Malik A. A., Saba, T., Abandoned and Destitute: A Case Study of Divorced Women Residing in a Welfare Complex in Pakistan, Pakistan Social Sciences Review April-June 2021, Vol. 5, No. 2 s. 352-363, <https://pssr.org.pk/issues/v5/2/abandoned-and-destitute-a-case-study-of-divorced-women-residing-in-a-welfare-complex-in-pakistan.pdf>, [dostęp: 1.10.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Inna rozmówczyni także nie mogła liczyć na pomoc ze strony rodziców i po rozwodzie została sama z czterema córkami. Znalazła jednak pracę jako pomoc domowa i wynajęła dom. Pracodawcy czasem dzielili się z nią jedzeniem i ubraniami, ale pensja nie wystarczała na rachunki, czynsz, jedzenie i edukację dzieci. Dlatego trafiła do Dar-ul-Aman¹³¹.

Państwo nie ma programów pomocy dla rozwódek, a próby pomocy im spotykają się często z ostrym sprzeciwem społecznym i są uważane za popieranie „grzechu”¹³². Banki często odmawiają otwarcia kont rozwiedzionym kobietom, powołując się na brak stabilności finansowej i odpowiednich dochodów, często żądając weryfikacji przez męskiego członka rodziny. Kobiety, które zarabiają, są poddawane szczegółowym weryfikacjom, czy nie są zaangażowane w żadną nielegalną działalność.

Inną konsekwencją rozwodu dla kobiety i jej rodziny jest stygmatyzacja, utrata pozycji społecznej i szacunku otoczenia. O lęku przed wstydem /w przypadku rozwodu opowiadały uczestniczki szwedzkiego projektu „Cause of Death Woman”¹³³. Destygmatyzacja rozwodu była też jednym z haseł podczas marszów kobiet (tak zwanych *Aurat Marć*)¹³⁴ w Pakistanie. Lęk przed wykluczeniem bywa tak duży, że powoduje niechęć kobiet w Pakistanie do szukania pomocy w sytuacjach przemocy domowej i powstrzymuje je przed decyzją o odejściu od męża. Rodzice nie zachęcają córek do powrotu do domu rodzinnego w obawie, że córka będzie napiętnowana jako rozwódka, co bywa równorzędne z kompletnym wykluczeniem społecznym całej rodziny. W konsekwencji wiele kobiet nie decyduje się na rozwód, mimo, że mają do niego prawo¹³⁵. Zgodnie z oficjalnymi danymi¹³⁶ z lat 2012–2013 tylko 1.7 proc. zamężnych kobiet w wieku 15–49 lat w Pakistanie było rozwiedzionych, choć od niedawna liczba rozwodów wzrasta, według niektórych danych nawet bardzo szybko. Przykładem tego może być Karaczi, gdzie podczas pandemii koronawirusa liczba wniosków o rozwód z inicjatywy kobiet w sądach wzrosła aż o 700 proc.¹³⁷.

¹³¹ Ibidem, s. 359

¹³² Yousafzai R. A, Divorce, still a social stigma!, 4 maja 2021, <https://tribune.com.pk/article/97374/divorce-still-a-social-stigma>, [dostęp: 1 października 2021].

¹³³ Projekt „The Cause of Death”: <http://www.causeofdeathwoman.com/akhtar>, [dostęp: 1 października 2021]

¹³⁴ Before you get all worked up about Aurat March, read what it stands for, “Dawn”, 16 marca 2020, <https://images.dawn.com/news/1184767>, [dostęp: 1 października 2021].

¹³⁵ Niaz U. Women’s mental health in Pakistan, luty 2004, 3(1), s. 60–62 <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1414670/>, [dostęp: 1 października 2021].

¹³⁶ Pakistan, Country Gender Assessment, Asian Development Bank, op. cit.

¹³⁷ Sahoutara N., Cases of women seeking khula jumped by over 700pc in 2020, “Dawn” 5 stycznia 2021 <https://www.dawn.com/news/1599786>, [dostęp: 1.10.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Oto wypowiedź jednej z rozmówczyń z ośrodka Dar Ul Aman o jej doświadczeniu odrzucenia:

Przed rozwodem byłam ważna dla rodziców, krewnych, przyjaciół. Omawiali ze mną wszystkie osobiste sprawy. Po rozwodzie zaczęli mnie ignorować, przestali się odzywać i okazywać szacunek. Mieszkałam u moich rodziców, ale było to bardzo trudne. Uważali, że kobieta po ślubie powinna mieszkać ze swoim mężem jako posłuszna żona i być dobrą mamą dla dzieci.

Rodzice rozmówczyni sprzeciwiali się jej rozwodowi i nie zaakceptowali go. Inni znajomi także ją krytykowali. Gdy pewnego dnia odwiedziła koleżankę, ta rozmawiała z nią tylko przez 15 minut, a potem poprosiła ją, żeby więcej do niej nie przychodziła, co bardzo ją zraniło. Mąż koleżanki uważał, że kontakty z rozwiedzioną kobietą będą miały zły wpływ na żonę. W Pakistanie zgodnie z tradycją podczas świąt zakłada się nowe ubrania. Rodzice jednak nie kupili nowych strojów dla niej, ani dla jej dzieci. Rodzice chcieli też, by wyszła powtórnie za mąż, ale nikt rozsądny nie poślubi przecież rozwódki z trojgiem dzieci. Żle traktowana zamieszkała w Dar-ul-Aman¹³⁸.

Rozwiedzione kobiety są postrzegane jako twórczynie problemów, a ich rodziny odrzucają je za to, że sprawiły im kłopot, niezależnie od tego, kto jest odpowiedzialny za rozpad małżeństwa i rozwód. Jedna z rozmówczyń w badaniu dla uniwersytetu ILMA powiedziała, że rodzina obwiniła ją o bezpłodność, co sprawiało, że nikt nie chciał się z nią powtórnie ożenić, a także przestała być zapraszana na przyjęcia z okazji narodzin dzieci w rodzinie¹³⁹. Warto zwrócić uwagę, że rozmówcy płci męskiej w badaniu dla uniwersytetu ILMA deklarowali, że po rozwodach byli finansowo niezależni, więc nie doświadczyli żadnego kryzysu finansowego i że ich rodziny przez cały okres trwania spraw rozwodowych wspierały ich, np.

Tak, mój brat załatwił mi nową pracę, ponieważ byłem wtedy bez pracy, a mój ojciec wspierał mnie finansowo przez kilka miesięcy.

¹³⁸ Abid S., Malik A. A., Saba, T., Abandoned and Destitute: A Case Study of Divorced Women Residing in a Welfare Complex in Pakistan, , op. cit. s. 359

¹³⁹ Wiara w moc „złego spojrzenia” (*huri nazar* albo po prostu: *nazar*) jest popularna w Pakistanie. Uważa się, że kobieta bezpłodna jest szczególnie niebezpieczna pod tym względem i może z łatwością rzucić urok na dziecko – przyp.aut.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Wdowy i kobiety rozwiedzione wychowujące w Pakistanie dzieci podzielają wiele wspólnych doświadczeń. Istnieje jednak duża rozbieżność pomiędzy tym, jak w społeczeństwie postrzegani są samotni rodzice, którzy stracili swoich małżonków, a jak samotni rodzice, a szczególnie matki, które doświadczyły rozwodu. Rozwód wciąż jest uważany za powód do wstydu dla kobiety i jej rodziny. Ponadto dzieci samotnych matek doświadczają izolacji i nieufności otoczenia, a w przyszłości także trudności w zaaranżowaniu małżeństwa, ponieważ pełne rodziny unikają wiązania się z kimś pochodzącym z niepełnej rodziny¹⁴⁰.

¹⁴⁰ Anam E., Shaharyar A, "Surviving as a single parent. he trials and tribulations of being a single parent in Pakistan", 31 sierpnia 2015, <https://tribune.com.pk/story/945987/surviving-as-a-single-parent>, [dostęp: 1 października 2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

6. Sytuacja osób należących do społeczności LGBTI

Jak już wspomniano przy omawianiu sytuacji samotnych kobiet, w Pakistanie małżeństwo mężczyzny i kobiety jest jedynym dozwolonym przez prawo sposobem zaspokajania popędu seksualnego. Wszystkie pozamałżeńskie kontakty seksualne są prawnie zakazane, w tym kontakty między osobami tej samej płci. Cudzołóstwo jest nie tylko uważane za grzech (*haram*), lecz także należy do jednego z najcięższych przestępstw, które podlega surowym sankcjom. Można uznać, że w Pakistanie, podobnie jak w innych krajach muzułmańskich, w dyskursie dotyczącym ról płciowych, np. w środkach masowego przekazu, opinii publicznej czy nauce dominuje wzorzec binarny i heteroseksualny. Odnosi się on do kobiet i mężczyzn, którzy podejmują role społeczne wynikające z ich płci biologicznej. Jednocześnie w Pakistanie ten „binarny” obraz przełamuje wielowiekowa obecność tzw. „trzeciej płci” (podobnie jak w innych krajach subkontynentu indyjskiego). Społeczność określana jako „trzecia płeć” jest niezwykle zróżnicowana i obecna w tym regionie od czasów starożytnych. W Pakistanie jej przedstawiciele nazywani są *chwadża sira*; innym często stosowanym określeniem jest *hidźra*, które uchodzi obecnie za pejoratywne. Termin *chwadża sira* był używany w średniowiecznej Azji Południowej wobec eunuchów, którzy byli wysoko cenieni na dworze cesarskim i w wojsku. Ich status mocno się obniżył wraz z upadkiem imperium Wielkich Mogołów. Termin jest na nowo wprowadzany do użytku w Pakistanie od pierwszej dekady XXI w., aby zastąpił pejoratywną i bardzo popularną nazwę *hidźra*. Obecnie coraz więcej osób transpłciowych określa siebie mianem *chwadża sira* i życzy sobie, żeby tak właśnie się do nich zwracać¹⁴¹. Istnieją bardziej szczegółowe określenia, np. osób, które urodziły się jako biologiczni mężczyźni, lecz czują się kobietami (poddanych kastracji lub nie), lub mają płynną tożsamość płciową (np. zachowują się inaczej w swoich rodzinach naturalnych, a inaczej w rodzinach *chwadża sira*). Wiele osób transpłciowych żeni się i ma dzieci. Mimo że jest to społeczność zmarginalizowana, to w ostatnich latach jej głos staje się w Pakistanie coraz bardziej słyszalny, a prawa osób transpłciowych zaczęły być uwzględniane przez państwo.

¹⁴¹ Khan F. A., Institutionalizing an Ambiguous Category: “Khwaja Sira” Activism, the State, and Sex/Gender Regulation in Pakistan w: *Anthropological Quarterly*, vol. 92, no. 4, s. 1135–1172, ISSN 0003-5491.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Sytuacja prawna

Pakistańska konstytucja nie wymienia orientacji seksualnej i tożsamości płciowej wśród praw podstawowych obywatela. Kodeks karny w Pakistanie nie odnosi się do czynów homoseksualnych wprost. Zgodnie z jego paragrafem 377 dobrowolne stosunki cielesne „wbrew porządkowi naturalnemu” z udziałem kobiety, mężczyzny lub zwierzęcia, są wykroczeniem za które grozi grzywna lub kara pozbawienia wolności od dwóch lat do dożywocia. Ten paragraf jest często wykorzystywany jako narzędzie zastraszania osób homoseksualnych. Z kolei ustawa o cudzołóstwie (*zina*) – tzw. Rozporządzenia Zina (Ordynacja Hudud) z 1979 r. penalizuje każdy stosunek seksualny (z penetracją) poza małżeństwem. Z powodu wysokich wymagań dowodowych sądy bardzo rzadko wydają wyroki za cudzołóstwo dla osób LGBTI (ang. *lesbian, gay, bisexual, transgender and intersex*), a kara śmierci praktycznie nie jest wymierzana. Artykuł 12 rozporządzeń Hudud stanowi, że osoba, która porywa kogoś i zmusza do czynów pod wpływem „nienaturalnej żądz” (ang. *unnatural lust*) może zostać ukarana śmiercią lub pozbawieniem wolności do 25 lat. Także paragraf 294 kodeksu karnego o nieprzyzwoitych czynach i piosenkach jest często interpretowany na niekorzyść osób LGBTI – stanowi on, że ktokolwiek dokonuje czynów obscenicznych w miejscu publicznym, śpiewa lub recytuje nieprzyzwoite piosenki, słowa lub ballady, w miejscu publicznym lub w pobliżu, podlega karze aresztu do trzech miesięcy. Zgodnie z interpretacjami czterech głównych sunnickich szkół prawa islamskiego, czyny homoseksualne są grzechem, za który dopuszczalna jest kara śmierci¹⁴². Nie istnieje wprowadzie prawo wymierzone wprost przeciw mniejszościom seksualnym¹⁴³, ale też nie ma prawa zakazującego dyskryminacji ze względu na orientację seksualną¹⁴⁴. Prawo pakistańskie nie uznaje związków ani małżeństw jednopłciowych, tym bardziej adopcji przez nich dzieci.

W grudniu 2009 r. do pakistańskiego Sądu Najwyższego trafiła sprawa skierowana przez prawnika Muhammada Aslam Khaki przeciw policji w Rawalpindi. Wnosił on o zapewnienie podstawowych praw dla przedstawicieli trzeciej płci, wskazując na molestowanie, poniżanie i złe traktowanie, jakiego doświadczają z rąk policji w Rawalpindi.

¹⁴² Home Office Country Policy and Information Note Pakistan: Sexual orientation and gender identity or expression, Version 3.0, lipiec 2019, s. 14, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/814050/Pakistan-SOGIE-CPIN-v3.0July2019.pdf, [dostęp: 1.10.2021].

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Ibidem, s. 7 i 13.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Zwracał uwagę na fakt, że społeczność osób transseksualnych jest jedną z najbardziej zmarginalizowanych grup w Pakistanie. Sąd Najwyższy, któremu przewodniczył sędzia Iftikhar Muhammad Chaudhry w wyroku w tej sprawie z 20 listopada 2009 r. nakazał między innymi uregulowanie przez władze państwowe praw osób transpłciowych do dziedziczenia (rodziny często pozbawiały ich należnego im spadku), zapewnienie im rzeczywistego prawa do edukacji i pracy oraz umożliwienie rejestrowania trzeciej płci w dokumentach tożsamości. Od 2012 r., w następstwie tego wyroku, osoby transpłciowe mogą wpisywać swoją płć, określaną jako „płć X”, w dowodach osobistych, prawach jazdy i paszportach, wnioskować o korekty w ich dotychczasowych dokumentach stanu cywilnego. Otrzymały także bierne i czynne prawa wyborcze. W 2018 r. Pakistan przyjął Ustawę o Ochronie Osób Transpłciowych (ang: *The Transgender Protection Act*). Od tej pory w Pakistanie dyskryminacja i prześladowania osób transpłciowych są prawnie zabronione. W styczniu 2018 r. Pakistan ustanowił po raz pierwszy w swojej historii rzecznika ds. osób transpłciowych w biurze Wafaqi Mohtasib, czyli Rzecznika Praw Obywatelskich (Ombudsman).

Ustawa o Ochronie Osób Transpłciowych wprowadza definicję osoby transpłciowej. Zgodnie z nią, za osoby transpłciowe uznawane w Pakistanie są osoby urodzone jako obojnacy (urdu: *khunsa*, ang. *intersex*), eunuchowie (kastraci), którzy urodzili się jako mężczyźni, kobiety i mężczyźni transpłciowi, osoby należące do społeczności *chwadža sira* i wszystkie te, których tożsamość płciowa jest różna niż płć biologiczna w chwili urodzenia i oparte na niej normy społeczne i kulturowe. Ustawa o ochronie osób transpłciowych została poddana krytyce przez Międzynarodową Komisję Prawniczą, m.in. zwrócono uwagę na fakt, że kryminalizuje ona żebractwo, co można zinterpretować jako rozbijanie tradycyjnej relacji między *guru* (mistrzem) i *ćela* (ucniem) w społecznościach *chwadža sira*, gdzie tradycyjnie *guru* uczy swoich uczniów, w jaki sposób zbierać jałmużnę. Zastrzeżenia mogą też budzić definicje osoby transpłciowej. Ustawa jest także krytykowana w Pakistanie jako sporządzona „pod nadmiernym wpływem światowego ruchu LGBT”¹⁴⁵. Jednak można uznać, że wprowadzenie jej w życie jest ważnym krokiem do poprawy prawnego statusu osób transpłciowych w Pakistanie i uznaje ich autonomię, sprawczość, wolność określania i wyrażania swojej tożsamości¹⁴⁶.

¹⁴⁵ Abdullah M. D., Farhat S. N, Hali, S. M. Iftikhar, H., *Transgender Law in Pakistan: Some Key Issues w: "Policy Perspectives"*, Vol. 17, No. 1 (2020), s. 7–33, <https://www.jstor.org/stable/10.13169/polipers.17.1.0007> s. 32, [dostęp: 27.09.2021].

¹⁴⁶ Pakistan. *Transgender Persons, protection of rights, International Commission of Jurists, Act 2018, A Briefing Paper March 2020*, s. 27, <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2020/03/Pakistan-Transgender-Advocacy-Analysis-brief-2020-ENG.pdf>, [dostęp: 27.09.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Pakistan w dwóch kolejnych Powszechnych Przeglądach Okresowych Rady Praw Człowieka ONZ w 2008 r. i 2012 r. nie poruszał kwestii orientacji seksualnej i tożsamości płciowej. Podczas trzeciego cyklu Powszechnego Przeglądu Okresowego przeprowadzonego w listopadzie 2017 r. Pakistan odnotował wyrok Sądu Najwyższego, w którego następstwie poprawiła się sytuacja prawna „trzeciej płci”. Pakistan otrzymał siedem rekomendacji dotyczących tych zagadnień, z czego przyjął dwie (od Albanii i Hiszpanii – dotyczące uznania praw osób transpłciowych), a odrzucił pięć (od Chile – dotyczące uznania związków homoseksualnych i od Australii, Francji, Meksyku i Niderlandów – dotyczące wprowadzenia ochrony prawnej społeczności LGBTI przed dyskryminacją i łamaniem praw człowieka). Pakistan konsekwentnie odmawia wprowadzenia do prawa pojęcia orientacji seksualnej i tożsamości płciowej na forum międzynarodowym, promując w zamian „uniwersalne tradycyjne wartości”¹⁴⁷.

Brakuje wiarygodnych danych dotyczących mniejszości seksualnych w Pakistanie. Jedyne dostępne statystyki dotyczą społeczności osób transpłciowych. Po tym jak w 2009 r. Sąd Najwyższy Pakistanu nakazał urzędowi ewidencji ludności NADRA (ang. *National Database and Registration Authority*) zarejestrować osoby transpłciowe w celu wydania dla nich dowodów tożsamości, w ciągu roku zarejestrowało się 4 tys. osób. Miejscowe organizacje pozarządowe TransAction, Alliance i Blue Veins szacują, że w samej prowincji Chajber Pasztunchwa mieszka od 20 do 50 tys. osób transpłciowych, inna organizacja – Gender Interactive Alliance podaje, że w Karaczi mieszka ich 15–20 tys. Pojawiają się nawet głosy, że w Pakistanie ich liczba jest znacznie większa i waha się od pół do kilku milionów. Natomiast program Narodów Zjednoczonych HIV/AIDS (UNAIDS) szacuje, że w kraju jest powyżej 52 tys. osób transpłciowych¹⁴⁸. Jedyne oficjalne dane są dostępne dzięki narodowemu spisowi powszechnemu z 2017 r., podczas którego 10 418 osób określiło się jako transpłciowe. Ze względu na różnice w definiowaniu transpłciowości i napiętnowanie mniejszości seksualnych w Pakistanie należy wszystkie te dane traktować z dużą ostrożnością¹⁴⁹.

¹⁴⁷ State-Sponsored Homophobia, A world survey of laws: Criminalisation, protection and recognition of same-sex love, ILGA 2016, <https://www.refworld.org/docid/598311a44.html>, [dostęp: 27.09.2021].

¹⁴⁸ Abdullah M. D., Farhat S. N, Hali S. M., Iftikhar H., op. cit.

¹⁴⁹ Ebrahim, Z. T. Thomson Reuters Foundation, Don't we count? Transgender Pakistanis feel sidelined by census, 6 października 2017 r., <https://www.reuters.com/article/pakistan-transgender-census/dont-we-count-transgender-pakistanis-feel-sidelined-by-census-idUSL8N1ME398?edition-redirect=uk>, [dostęp: 1.10.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Postawy społeczne wobec społeczności LGBTI

Pakistan jest krajem konserwatywnym, w którym homoseksualizm uchodzi za grzech. Zgodnie z wynikami badania przeprowadzonego przez amerykański think tank Pew Research Center w czerwcu 2013 r., aż 87 proc. badanych wyraziło opinię, że społeczeństwo powinno odrzucić homoseksualizm. Z uwagi na powszechną społeczną, religijną i kulturową nietolerancję tej orientacji seksualnej jest to temat niezbyt chętnie poruszany na forum publicznym. Pojawia się on w dyskursie publicznym głównie w kontekście walki z wirusem HIV. Zdarzają się przypadki operacji zmiany płci u dzieci z wrodzonym obojnactwem lub traktowania homoseksualizmu jako choroby, którą można wyleczyć¹⁵⁰. Ponadto, w Pakistanie przeważa pogląd, że społeczność LGBTI jest częścią społeczności osób transpłciowych¹⁵¹. Władze nie podejmują żadnych działań, by zmienić to przekonanie.

Osoby LGBTI doświadczają dyskryminacji i są poddawane presji rodzinnej i społecznej by żyć zgodnie z normami kulturowymi i religijnymi, w tym – wstępować w heteroseksualne związki małżeńskie. Na ogół osoby nieheteroseksualne niechętnie ujawniają najbliższemu otoczeniu swoją orientację z powodu lęku przed nękaniami, molestowaniem, upokorzeniem i wykluczeniem w rodzinie i społeczeństwie np. w miejscu pracy. Osoby z zamożniejszych i bardziej liberalnych grup społecznych mogą ujawnić swoją orientację w swoich rodzinach i wśród najbliższych. Ta uprzywilejowana grupa ma też dostęp do zamkniętego „świata gejowskiego”, który spotyka się właściwie tylko w domach prywatnych lub miejscach nazywanych „hotspotami”. Osoby LGBTI z zamożnych i wpływowych rodzin w dużych miastach doświadczają mniej wykluczenia i przemocy niż osoby z biednych terenów wiejskich. Jednak nawet osoby z grup uprzywilejowanych doznają dyskryminacji a ich rodziny zmuszają je do małżeństw heteroseksualnych, aby utrzymać reputację i status społeczny rodziny. Fakt, że osoba nie ujawnia swojej orientacji może być motywowany chęcią dopasowania się do norm społecznych, ale też lękiem przed przemocą i dyskryminacją¹⁵².

Muzułmanin z Lahor, Haseeb Rathore, udzielił w 2018 r. wywiadu dla włoskiego projektu poświęconemu społecznościom LGBTI „Il Grande Colibri”. W rozmowie powiedział m.in, że:

¹⁵⁰ Home Office, op. cit. s. 19

¹⁵¹ Ibidem, s. 21

¹⁵² Pakistan: Treatment of sexual and gender minorities by society and authorities; state protection and support services available (2017-January 2019), PAK106219.E', 17 January 2019, <https://irb-cisr.gc.ca/en/country-information/rir/Pages/index.aspx?doc=457702&pls=1>, [dostęp: 27.09.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

znęcanie się nad gejami przybiera w Pakistanie najgorsze formy. Najbardziej prześladowani są chłopcy o delikatnym wyglądzie. Czasem znajdują się w sytuacjach, których nie mogą zignorować. Młodzi geje są nazywani: „gandu” [osoba, która lubi seks w języku urdu i pendżabskim; przyp. red.], „bund” [dupa, w języku urdu i pendżabskim; przyp. red.], – epitety te są używane do ekstremalnego poniżania i zastraszania. Nikt z naszej społeczności nie jest w stanie im na miejscu pomóc uporać się z traumą, którą przeżywają.

Mężczyźni żyją w poczuciu winy i grzechu. W naszym społeczeństwie mają dwie opcje: albo ujawnić się i zgodzić na życie w koszmarze i nękanii, albo przeżyć całe życie w ukryciu. Zwykle wybierają drugą opcję, żenią się i żyją podwójnym życiem: jednym dla rodziny i społeczeństwa i drugim dla osobistego spełnienia, jednak w ciągłym strachu przed przyłapaniem na gorącym uczynku¹⁵³.

W dużych miastach, takich jak Lahor, Karaczi i Islamabad istnieją grupy w mediach społecznościowych dla społeczności LGBTI, organizowane są też spotkania tych społeczności. Uwagę zwraca fakt, że bardzo trudno znaleźć informacje o sytuacji homoseksualnych kobiet w Pakistanie czy też publiczne wypowiedzi tych kobiet. W rozmowie dla portalu Il Grande Colibri Mobeen Azhar, autor dokumentu na temat homoseksualizmu w Pakistanie (z 2013 r.)¹⁵⁴ wyraża opinię, że głos homoseksualnych kobiet jest w Pakistanie jeszcze rzadziej słyszalny niż głos mężczyzn, którzy mają tu dużo większą swobodę niż kobiety, mogą przez lata utrzymywać kontakty seksualne z osobami tej samej płci lub pozostawać w związku jednopłciowym a jednocześnie utrzymywać heteroseksualne małżeństwo. Kobiety w Pakistanie nie mają takiej samej swobody poruszania się jak mężczyźni. Młodym mężczyznom często pozwala się na nocowanie w domach przyjaciół i wychodzenie w grupach z innymi młodymi mężczyznami. Społecznie akceptowane jest też okazywanie emocji między mężczyznami¹⁵⁵. Młode kobiety mają mniej takich możliwości (co nie znaczy, że się to nie zdarza). Mężczyźni, którzy utrzymują kontakty seksualne z mężczyznami, nie muszą identyfikować się jako mężczyźni homoseksualni i tworzyć trwałych związków jednopłciowych¹⁵⁶.

¹⁵³ Sunny (Faisal Zia), “Being gay in Pakistan, what a miserable and hard life!”, 20 września 2018 r., <https://www.ilgrandecolibri.com/en/gay-pakistan-miserable-life/>, [dostęp: 27.09.2021].

¹⁵⁴Notaro, Pier Cesare, Gay sex and love in Pakistan in the era of Grindr, 6 września 2013 r., <https://www.ilgrandecolibri.com/en/gay-love-sex-pakistan/>, [dostęp: 27.09.2021].

¹⁵⁵ Naz Foundation: LGBT – Building a Foundation for better understanding. A literature review of LGBT youth, kwiecień 2016 r., s. 3 i 5, https://sxpolitics.org/wp-content/uploads/2016/08/naz_pakistan_lgbt-youth.pdf, [dostęp: 28.09.2021].

¹⁵⁶ Home Office, op. cit. s. 20

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Homoseksualizm męski jest tolerowany w niektórych częściach Pakistanu w formie pedofilii. Zwłaszcza w prowincji Chajber Pasztunchwa bogaci starsi mężczyźni są znani z tego, że utrzymują chłopców dla zaspokojenia seksualnego (tzw. *baććabazi*)¹⁵⁷. Towarzyszy temu przekonanie, że kobiety służą, by rodzić dzieci i utrzymywać społecznie kluczową instytucję rodziny, a chłopcy – dla przyjemności. Kiedy chłopcy dojrzewają, są porzucani i często trafiają na rynek usług seksualnych¹⁵⁸.

Osoby transpłciowe, jedyna w zasadzie z całej kategorii osób LGBTI mniejszość seksualna, która istnieje publicznie w społeczeństwie pakistańskim, są marginalizowane lub napiętnowane przez ich rodziny, a szczególnie kobiety transpłciowe doświadczają przemocy i molestowania. Na ataki narażeni są też aktywiści na rzecz LGBTI. Zgodnie z badaniami, na jakie powołuje się IRB¹⁵⁹ rozmiar rodzinnej i społecznej dyskryminacji i przemocy, jakiej doświadczają osoby LGBTI wydaje się odwrotnie proporcjonalny do ich statusu społeczno-ekonomicznego. Organizacja pozarządowa Neengar Society w 2019 r. poinformowała, że osoby z grup o niskim statusie mają ograniczony dostęp do systemu opieki zdrowotnej i wymiaru sprawiedliwości, a ze 150 spraw prowadzonych wtedy przez ośrodek doradztwa prawnego przy Neengar aż 135 dotyczyło „niskiej klasy ekonomiczno-społecznej”¹⁶⁰. Organizacja WEWA (*Women Employees Welfare Association*) donosi, że gdy geje i lesbijki są mordowani, najbliżsi często nie zgłaszają na policję motywu zbrodni, by nie zniesławiać rodziny. Niejednokrotnie podają, że było to samobójstwo lub zabójstwo honorowe¹⁶¹. Lesbijki są zmuszane do zamążpójścia i kontrolowane zarówno przez rodziny naturalne, jak i rodziny mężów. Osoby transpłciowe są też często zmuszane przez rodziny do prostytucji i oddawania im zysku.

¹⁵⁷ De Lind van Wijngaarden, J.W., Rani B. Male adolescent concubinage in Peshawar, Northwestern Pakistan, Culture, Health & Sexuality, 2011, https://www.researchgate.net/publication/51546354_Male_adolescent_concubinage_in_Peshawar_Northwestern_Pakistan, [dostęp: 28.09.2021].

¹⁵⁸ Ali S. H., Khan. S., Khanani M. R., Rajabali A., Warraich H. J., HIV and homosexuality in Pakistan, 2008, "The Lancet", vol. 8, s. 8 i 511–515, 1 sierpnia 2008, <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S1473-3099%2808%2970183-X>, [dostęp: 27.09.2021].

¹⁵⁹ Pakistan: Treatment of sexual and gender minorities by society and authorities; state protection and support services available (2017-January 2019), PAK106219.E', 17 stycznia 2019, Immigration and Refugee Board of Canada, <https://irb-cisr.gc.ca/en/country-information/rir/Pages/index.aspx?doc=457702&pls=1> oraz <https://www.ecoi.net/en/document/1457384.html>, [dostęp: 27.09.2021].

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ Home Office, op. cit. s. 17

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

W 2011 r. ambasada USA w Islamabadzie sponsorowała i zorganizowała na swoim terenie pierwszy w Pakistanie marsz równości. Spotkał się on z gwałtownymi protestami miejscowych środowisk i inicjatywa nie została już kontynuowana. Zdarzają się jednak mniejsze wydarzenia, takie jak Trans Pride w Lahor w 2018 r.¹⁶², czy akcje, takie jak np. protest, który odbył się 13 sierpnia 2021 r. przed siedzibą Press Clubu w Islamabadzie przeciwko aktom przemocy wobec osób transpłciowych (w marszu wzięła udział Nayab Ali – ważna działaczka na rzecz praw mniejszości seksualnych w Pakistanie¹⁶³) i na rzecz uczynienia Islamabadu miastem integracji tych osób¹⁶⁴. Organizacje, które zajmują się wsparciem mniejszości seksualnych w internecie często przedstawiają swoją aktywność jako działalność na rzecz mniejszości i osób zmarginalizowanych ze względu na obawę przed cenzurą (np. Blue Veins: która przedstawia się jako organizacja wspierająca ofiary wykluczenia społecznego, działająca na rzecz praw kobiet: <http://blueveins.org/> czy też organizacja Neengar: <https://neengar.org/about-us/>). Pakistańska Telekomunikacja (PTA) ma prawo usuwać lub blokować wszystkie treści, które uzna za szkodliwe dla tzw. „chwały islamu” (ang. *glory of Islam*), przyzwoitości i moralności¹⁶⁵. W ten sposób został zablokowany np. portal www.queerpk.com. Ze względu na stygmatyzację społeczną związaną z homoseksualizmem w Pakistanie, działania na rzecz społeczności LGBTI są zazwyczaj podejmowane w ramach społeczności osób transpłciowych. Osoby działające na rzecz społeczności LGBTI są również narażone na ataki¹⁶⁶. Oto kilka organizacji, które działają na rzecz mniejszości seksualnych w Pakistanie: Forum for Dignity Initiatives (FDI), Neengar Society, NAZ Male Health Alliance, Blue Veins, Gender Interactive Alliance, Trans Action oraz the Khawaja Sira (*chwadża sira*) Society.

¹⁶² Hamzić V., *The Dera Paradigm: Homecoming of the Gendered Other* Ethnoscrypts 2019 21 (1): 34–57 eISSN 2199–7942. s. 47, <https://journals.sub.uni-hamburg.de/ethnoscrypts/article/view/1415/1246>, [dostęp: 27.09.2021].

¹⁶³ Nayab Ali jest pierwszą pakistańską osobą transpłciową, która zdobyła doroczną nagrodę Gala Award w Irlandii, ufundowaną przez Amnesty International i Francusko-Niemiecką Nagrodę Praw Człowieka. Jest założycielką Khawaja Sira (*chwadża sira*) Community Centre, która powstała w celu zapewnienia edukacji i szkoleń technicznych dla osób transpłciowych w mieście Okara w prowincji Pendżab, oraz jest przewodniczącą All Pakistan Transgender Network. Należy do bardzo nielicznej grupy osób transpłciowych, które wraz z 12 innymi kandydowały w wyborach powszechnych w 2018 r.

¹⁶⁴ Special campaign starts to make Islamabad Transgender Inclusive City, 26 lipca 2021, <https://www.thenews.com.pk/print/868521-special-campaign-starts-to-make-islamabad-tic>, [dostęp: 27.09.2021].

¹⁶⁵ PTA wysyła co jakiś czas użytkownikom telefonów komórkowych wiadomości zachęcające do zgłaszania władzom „bluźnierczych” i „nieprzyzwoitych” treści znalezionych w internecie – przyp. aut.

¹⁶⁶ Home Office, op.cit. s. 29

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

W wyborach parlamentarnych w 2018 r. startowało 13 kandydatów społeczności transpłciowej z listy All Pakistan Transgender Election Network (APTEN), zrzeszającej organizacje TransAction Chajber Paszutnchwa, Sindh Transgender Welfare Network, Balochistan Alliance for Transgender and Intersex Community oraz Punjab Transgender Foundation. Grupą kierowała przewodnicząca TransAction, Farzana Jan. Liderkami na liście wyborczej były Nayab Ali (lista Okara) i Lubna Lal (lista Dźhelam), pozostali kandydaci startowali jako kandydaci niezależni. Organizacja APTEN przekazała, że co najmniej dwie osoby transpłciowe – jedna w Peszawarze, a druga w Haripur – nie były w stanie stanąć do wyborów, ponieważ zostały pobite i nękanie po tym, jak ich zamiary wzięcia udziału w wyborach stały się publicznie znane¹⁶⁷.

Dostęp do sfery usług: edukacja, zatrudnienie, zakwaterowanie, opieka zdrowotna

Jedną z najbardziej zmarginalizowanych grup społecznych w Pakistanie są *chwadża sira*, którzy mają ograniczony dostęp do edukacji i rynku pracy. Głównymi źródłami ich utrzymania jest żebranie, śpiewanie, taniec, prostytutka oraz błogosławienie. Panuje przekonanie, że są to osoby obdarzone szczególną mocą błogosławienia i rzucania klątw (*baddua*). Tradycyjnie osoby transpłciowe żyją w tzw. *deraye* (czyt. *dere*) – społecznościach skonstruowanych wokół relacji *guru-ćela* (nauczyciel – uczeń), których struktura i funkcje przypominają rodzinę (w wypowiedziach osób transpłciowych z Pakistanu, np. w filmie dokumentalnym „Allah loves equality”¹⁶⁸ powtarzają się porównania ról społecznych w *dera* do ról społecznych w rodzinie: matka, ojciec i rodzeństwo; V. Hamzić nazywa *dera* „post-domem”¹⁶⁹), i które zapewniają im wsparcie finansowe i emocjonalne. Społeczność *chwadża sira* doświadcza trudności w kontaktach z instytucjami, w których często pada ofiarą prześladowań i dyskryminacji, albo po prostu niezrozumienia. Zdarza się, że w państwowych szpitalach odmawia się osobom transpłciowym pomocy np. z powodu strachu, że są nosicielami wirusa HIV. W takich placówkach nie ma dla nich osobnych oddziałów i pracownicy służby zdrowia mają wątpliwości (tracąc czas na ustalenia), czy pacjent powinien

¹⁶⁷ Farham, H., „Dawn”, 13 transgender people to contest elections in Pakistan, 13 czerwca 2018, <https://www.dawn.com/news/1413894>, [dostęp: 26.09.2021].

¹⁶⁸ Kazmi, W. A. „Allah loves equality – being LGBT in Pakistan”, 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=CQDnNqGdGD4>, [dostęp: 27.09.2021].

¹⁶⁹ Hamzić V., *The Dera Paradigm* (...), op. cit. s. 25.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

trafić na oddział męski czy damski. W 2018 r. w szpitalu klinicznym PIMS (*Pakistani Institute of Medical Sciences*) w Islamabadzie otwarto oddział dla osób transpłciowych¹⁷⁰.

Religia odgrywała ważną rolę w życiu wszystkich rozmówców, z którymi przeprowadził rozmowy antropolog Faris Khan¹⁷¹ w Lahor, jednak są oni wykluczeni z publicznych obrzędów i praktyk w meczetach oraz uważani za rytualnie nieczystych (*napak*). W praktyce jeśli chcą brać udział w modlitwach, często muszą rezygnować z ujawniania swojej tożsamości – co nie zawsze jest możliwe. Podobnych trudności doświadczają także wyznawcy chrześcijaństwa. W 2020 r. pastor z protestanckiego kościoła Church of Pakistan¹⁷², pani Ghazala Shafiq założyła w Karaczi pierwszy kościół dla osób transpłciowych¹⁷³. Osoby transseksualne mają też trudności z wynajęciem mieszkania, ponieważ właściciele nieruchomości w bardziej prestiżowych, bezpiecznych dzielnicach niechętnie godzą się w takim przypadku na wynajem. Do wyboru pozostają im lokalizacje o gorszej reputacji, obrzeża dużych miast, osiedla zamieszkałe tylko przez *chwadża sira*, albo wręcz namioty i slumsy, gdzie są narażeni na przemoc oraz prześladowania i nieuczciwie traktowani przez gospodarzy, którzy zawyżają ceny za wynajem lub odmawiają podpisania z nimi umowy najmu¹⁷⁴. Dużym problemem jest też niestabilność ich źródeł utrzymania i związane z trudnościami w uzyskaniu wykształcenia ograniczenia na rynku pracy. „Taniec”, z którego utrzymują się często osoby transpłciowe (*dance work*) oznacza nie tylko tańczenie podczas przyjęć czy prywatnych uroczystości, ale także prostytutkę. Podczas świętych dla muzułmanów miesięcy Ramadan i Muharram utrzymywanie się z tańca i prostytutki nie jest możliwe.

¹⁷⁰ „PIMS opens its doors to transgender community”, 2 grudnia 2018 r. <https://tribune.com.pk/story/1858590/pims-opens-doors-transgender-community>, [dostęp: 26.09.2021].

¹⁷¹ Khan F., Institutionalizing an Ambiguous Category, op. cit.

¹⁷² Kościół ten powstał w 1970 r. i łączy denominacje chrześcijańskie: anglikańską, luterańską, metodystyczną i prezbiteriańską. Jest on obok kościoła katolickiego największym kościołem chrześcijańskim w Pakistanie – za: <https://www.oikoumene.org/member-churches/church-of-pakistan>, [dostęp: 26.09.2021].

¹⁷³ Gannon K. Transgender Pakistanis find a solace in church of their own, <https://abcnews.go.com/International/wireStory/transgender-pakistanis-find-solace-church-74391676>, [dostęp: 26.09.2021].

¹⁷⁴ Pakistan: Incidents of violence or mistreatment involving sexual minorities in Islamabad, Karachi and Lahore; loss of employment or inability to rent housing due to sexual orientation (2014), Immigration and Refugee Board, 9 stycznia 2015 r., <https://www.refworld.org/country/COI,IRBC,QUERYRESPONSE,PAK,4562d8cf2,54ca23b24,0.html>, [dostęp: 28.09.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Osoby transpłciowe często zgłaszają, że są dyskryminowane i molestowane przez policję, doświadczają także z ich strony przemocy seksualnej. Według organizacji NAZ Male Health Alliance Pakistan w raporcie za 2017 r. osoby transseksualne w Pakistanie są często aresztowane za przewinienia „przeciwko porządkowi naturalnemu”. Zgłaszane są przypadki poniżania ich przez policjantów, którzy potrafili np. zrywać z nich ubrania, zmuszać do tańca i oblewać zimną wodą, gdy te odmawiały. Według miejscowych organizacji w latach 2015–2019 przynajmniej 65 kobiet transseksualnych w prowincji Chajber Pasztunchwa zostało zabitych¹⁷⁵. W 2016 r. w Peszawarze została zastrzelona działaczka na rzecz osób transpłciowych, Alisha – jej historia została opowiedziana w filmie dokumentalnym „Allah loves equality”¹⁷⁶.

W szpitalu, do którego zawieziono Alishę, pracownicy przez dłuższy czas ustalali na jakim oddziale należy ją leczyć a w tym czasie wyśmiewali się z niej¹⁷⁷. W 2019 r. morderca Alishy został skazany na karę śmierci. Innymi nagłośnionymi przypadkami osób LGBTI, których losy skończyły się tragicznie były: 15-letni Musa, który w kwietniu 2019 r. został zgwałcony przez grupę mężczyzn i zamordowany; w lipcu 2019 r. zastrzelono Kangnę (kobietę transpłciową) w Rawalpindi; we wrześniu 2019 r. zginęła Gul Panra, działaczka na rzecz społeczności transpłciowej; w listopadzie 2020 r. ofiarą ataku padła Nayab Ali, działaczka na rzecz praw osób transpłciowych.

Większość przestępstw popełnianych wobec osób LGBTI w Pakistanie nie jest jednak zgłaszana na policję. Same ofiary przestępstw niechętnie zgłaszają się na policję, z obawy przed publicznym ujawnianiem swojej orientacji seksualnej władzom, co w konsekwencji może zwiększyć zagrożenie dla ich zdrowia i życia. Panuje przekonanie, że i tak nikłe są szanse, aby winni zostali ukarani. Zdaniem organizacji Neengar Society, na którą powołuje się kanadyjski raport dot. sytuacji mniejszości seksualnych¹⁷⁸, ubieganie się o ochronę policyjną ze względu na orientację seksualną nie jest w Pakistanie możliwe. Jednak w ostatnich latach władze aresztowały sprawców naruszeń prawa wobec osób z mniejszości seksualnych. Aresztowania dotyczyły sprawców przestępstw takich jak morderstwo, gwałt i znęcanie się

¹⁷⁵ Ali M. Transgender persons' rights still a far cry, 27 lipca 2019, <https://nation.com.pk/27-Jul-2019/transgender-persons-rights-still-a-far-cry>, [dostęp: 26.09.2021].

¹⁷⁶ Kazmi, W. A. “Allah loves equality – being LGBT in Pakistan”, 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=CQDnNqGdGD4>, [dostęp: 26.09.2021].

¹⁷⁷ Amin, Akhtar, Killer of transgender gets death sentence after 3 years, 24 lipca 2019, <https://www.thenews.com.pk/print/502798-killer-of-transgender-gets-death-sentence-after-3-years>, [dostęp: 26.09.2021].

¹⁷⁸ Pakistan: Treatment of sexual and gender minorities (...), op. cit.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

fizyczne. Wykroczenia takie jak molestowanie seksualne, homofobia czy wymuszenia zwykle nie są zgłaszane z obawy przed prześladowaniami. Postępowania karne w sprawach dotyczących osób mniejszości seksualnych są prowadzone niedbale i opieszale – mogą ciągnąć się latami.

W 2019 r. inspektor generalny policji ogłosił, że rząd zapewni 0,5 proc. miejsc pracy w policji Sindh dla członków społeczności transseksualnej. W maju 2020 r. policja w Rawalpindi uruchomiła pilotażowy projekt tzw. Tahafuz Center¹⁷⁹, który ma na celu ochronę osób transpłciowych – przy projekcie zatrudnione są także osoby transpłciowe (pani Reem Sharif). W Chajber Pasztunchwa więźniowie transpłciowi mają osobne cele w więzieniach, a rząd prowincji utworzył komisję nadzoru więziennego w celu poprawy ich sytuacji. Komisariaty policji w Chajber Pasztunchwa otworzyły specjalne punkty przyjęć dla osób transpłciowych oraz włączyły edukację na temat praw osób transpłciowych do kursów szkoleniowych policji, podobne szkolenia odbyły się w Pendżabie i Islamabadzie.

Osoby LGBTI zgłaszają, że w społeczeństwie pakistańskim spotykają się ze znaczną wrogością, w tym z prześladowaniem i aktami przemocy, jeśli ujawnią swoją orientację seksualną lub tożsamość płciową. Często osoby te zderzają się z presją i przemocą ze strony członków swoich rodzin, aby dostosować się do heteronormatywnych oczekiwań dotyczących małżeństwa¹⁸⁰. W praktyce więc nie ujawniają publicznie swojej orientacji, ponieważ może mieć to poważne konsekwencje na ich życie zawodowe, łącznie z utratą pracy lub doniesieniem na nie na policję przez osoby trzecie.

¹⁷⁹ „Tahafuz Center starts work in Pindi”, 13 maja 2020 <https://tribune.com.pk/story/2220282/tahafuz-centre-starts-work-pindi>, [dostęp: 26.09.2021].

¹⁸⁰ State Sponsored Homophobia 2019, “Pakistan”, ILGA 2019 ss. 461–464. https://ilga.org/downloads/ILGA_State_Sponsored_Homophobia_2019.pdf, [dostęp: 28 września 2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

7. Prostyucja kobiet i dzieci

W corocznych raportach dotyczących sytuacji kobiet i dzieci w Pakistanie, a także globalnych opracowaniach, prostytucja oraz handel ludźmi zajmują wysokie miejsce w statystykach¹⁸¹. Według Global Slavery Index 2018 – Pakistan plasuje się na 3. miejscu w regionie, z liczbą 16,8 proc. populacji określanej jako ofiary handlu ludźmi¹⁸². Według opracowań ok. 70 proc. wszystkich ofiar stanowią kobiety¹⁸³. Inne badania wskazują na niemal 90 tys. prostytutek (FSW, skrót od ang. *female sex worker*) pracuje w dużych miastach (prawie połowa z nich tylko w Lahor i Karaczi)¹⁸⁴.

Współcześnie prostytucja definiowana jest jako świadczenie usług o charakterze seksualnym bez zaangażowania emocjonalnego w zamian za finansową gratyfikację. Ze względu na charakter procederu podkreśla się jednak jego wysokie koszty społeczne oraz prawne, szczególnie „ryzyko kryminogenne i wiktymogenne”¹⁸⁵. W odniesieniu do Pakistanu będą to także: używanie przemocy, kreowanie relacji polegającej na nierówności i w ten sposób prowadzącej do egzekwowania siły i przedmiotowego traktowania. Brak również wsparcia dla ofiar, zarówno ze strony władzy ustawodawczej, jak i wykonawczej – mimo że np. artykuł 7 *Konwencji Eliminującej wszelkiego rodzaju Dyskryminację względem Kobiet* (CEDAW) mówi o potrzebie podejmowania przez państwo

¹⁸¹ Jalalzai M.Kh., (2002), *Women Trafficking and Prostitution in Pakistan & Afghanistan*, Dua Publishers, Lahore; *2020 Trafficking in Persons Report: Pakistan*, U.S. Department of State, <https://www.state.gov/reports/2020-trafficking-in-persons-report/pakistan/#:~:text=Provincial%20police%20reported%20identifying%2019%2C954,identified%20in%20Sindh%20and%20Punjab>, [dostęp: 1.09.2021].

¹⁸² Global Slavery Index 2018, <https://www.globalslaveryindex.org/resources/downloads/>, [dostęp: 1.09.2021].

¹⁸³ *2020 Trafficking in Persons Report: Pakistan*, U.S. Department of State, <https://www.state.gov/reports/2020-trafficking-in-persons-report/pakistan/#:~:text=Provincial%20police%20reported%20identifying%2019%2C954,identified%20in%20Sindh%20and%20Punjab>, [dostęp: 1.09.2021].

¹⁸⁴ Emmanuel F., Thompson L. H., Athar U., Salim M., Sonia A., Akhtar N., & Blanchard J. F. (2013). The organisation, operational dynamics and structure of female sex work in Pakistan. *Sexually transmitted infections*, 89 Suppl 2 (Suppl 2), ii29–ii33. <https://doi.org/10.1136/sextrans-2013-051062>, [dostęp: 1.09.2021].

¹⁸⁵ Kowalewska-Lukuć M., (2017), *Prostyucja i czerpanie z niej korzyści majątkowych – analiza prawnoporównawcza*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa, s. 1, https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2018/10/IWS_Kowalewska-%C5%81uku%C4%87-M._Prostyucja-i-czerpanie-z-niej-korzy%C5%9Bci-majatkowych.pdf, [dostęp: 1.09.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

*wszelkich właściwych środków, łącznie z ustawodawstwem, w celu zwalczania wszelakich form handlu kobietami i eksploatacji prostytucji kobiet*¹⁸⁶.

Prawny status prostytucji w Pakistanie

Prostytucja w Pakistanie jest nielegalna. Pakistański kodeks karny z 1860 r. kryminalizuje dwa konkretne działania (art. 371 [a] i [b]), a mianowicie: sprzedaż oraz kupno osoby w celu prostytucji. Przesłępstwo to zagrożone jest karą do 25 lat pozbawienia wolności oraz grzywną. Zmiany w prawie, wprowadzone podczas reżimu gen. Zii ul-Haqa (1977–1988), odnoszą się jednoznacznie do stosunków seksualnych między osobami niezamężnymi (wspomniane już cudzołóstwo, *zina*¹⁸⁷), uznając je przestępstwo kryminalne.

Zapisy te należy rozpatrywać w połączeniu z rozporządzeniem w sprawie zakazu prostytucji w Pendżabie z 1961 r.¹⁸⁸, który penalizuje nie tylko osoby trudniące się nierządem, ich klientów oraz naganiaczy, ale także osoby wynajmujące im mieszkania, handlarzy żywym towarem itp. Oznacza to, że prostytucja w Pakistanie jest nie tylko przestępstwem w przypadku klientów (poprzez oskarżenie o cudzołóstwo), prostytutek (poprzez nagabywanie i cudzołóstwo), a także alfonsów i handlarzy. Ze względu na konotację z cudzołóstwem, które jest surowo karane, istnieje ogromne ryzyko, że osoby świadczące usługi seksualne nie będą zwracać się do sądu nawet w drobnych kwestiach prawnych z obawy przed wniesieniem przeciwko nim pozwu z zarzutu seksu przedmałżeńskiego, ponieważ sposób, w jaki zarabiają na życie, jest ogólnie rzecz biorąc przestępstwem.

Cytowany w jednym z artykułów Hammad Saeed, praktykujący prawnik kryminalny, wspomniał jedną ze spraw, w której mężczyzna oskarżony przez prostytutkę o porwanie, został uniewinniony. Było to po części spowodowane „pewnymi domniemaniami” dotyczącymi jej charakteru, które umniejszały wartość jej zeznań¹⁸⁹. W świetle art. 151 Ustawy o dowodach z 1984 r. bowiem,

¹⁸⁶ Government of Pakistan, UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women: Combined Initial, Second and Third Periodic Reports of States Parties, Pakistan, [https://www.refworld.org/publisher,CEDAW,,PAK,453778260,0.html](https://www.refworld.org/publisher/CEDAW,,PAK,453778260,0.html), [dostęp: 2.09.2021].

¹⁸⁷ Khan S. (2003). "Zina" and the Moral Regulation of Pakistani Women. *Feminist Review*, (75), s. 75–100.

¹⁸⁸ The Punjab suppression of prostitution ordinance, 1961, <http://punjablaws.gov.pk/laws/130.html>, [dostęp: 2.09.2021].

¹⁸⁹ Ahmad O. S., *Prostitution In Pakistan: As A Human Rights Violation Not A Criminal Offense*, "Human Rights Review" Vol. IV, <https://humanrightsreviewpakistan.wordpress.com/prostitution-in-pakistan-as-a-human-rights-violation-not-a-criminal-offense/>, [dostęp: 2.09.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

funkcja świadka może zostać zakwestionowana... [w przypadku], gdy mężczyzna ścigany za gwałt lub próbę zgwałcenia może wykazać, że oskarżycielka prowadziła się niemoralnie.

Ofiary gwałtów co do zasady traktowane są stereotypowo, obcesowo i w sposób seksistowski, jednak przytoczony zapis jest jeszcze bardziej krzywdzący dla prostytutek w Pakistanie, które są narażone na ataki ze względu na charakter ich pracy.

Kulturowe uwarunkowania prostytucji – tawaif i baćca bazi

Aby zrozumieć, jaka jest postrzeganie prostytucji w Pakistanie, należałoby spojrzeć szerzej, z perspektywy historycznej. Na Subkontynencie Indyjskim, w czasach tzw. ery Wielkich Mogołów (XVI–XVII wiek) wykształciła się specyficzna i niezwykle interesująca kultura indomuzułmańska, której częścią były kurtyzany (zwane w języku urdu *tawaif*)¹⁹⁰. Kurtyzany były kobietami o wyjątkowej urodzie, dobrze wykształcone, obeznane w literaturze urdu (i perskiej), tańcu i śpiewie oraz znające tajniki prowadzenia zajmujących konwersacji. Pełniły rolę dam do towarzystwa wśród elit, na dworach królewskich i możnych – reprezentowały przy tym wysoką kulturę i oferowały rozrywkę wysokiej jakości. Ich performans – taniec i śpiew – umiłał czas nie tylko wśród indywidualnych spotkań z zamożnymi i poważanymi mężczyznami, ale także w trakcie uczt i uroczystości. Kurtyzany miały swoich sponsorów i również świadczyły usługi seksualne – nie było to jednak ich głównym, a dodatkowym zajęciem i nie każde spotkanie towarzyskie musiało kończyć się zbliżeniem. Z tego powodu miały dość wysoki status w społeczeństwie, cieszyły się nierzadko szacunkiem, a nawet zostawały żonami swoich sponsorów. W niektórych miastach zamieszkiwały w określonych dzielnicach, np. w Lahorze była to Hira Mandi, dziś znana jako dzielnica domów publicznych¹⁹¹.

Ze względu na poziom wykształcenia i wkład w krzewienie kultury w trakcie dostarczania rozrywki (recytacje poezji, tradycyjny śpiew, taniec), kurtyzany cieszyły się dość wysokim statusem społecznym, choć ich profesja wiązała się z miłością cielesną, a wśród ich klientów nie brakowało żonatych mężczyzn. Sytuacja uległa zmianie w erze kolonialnej –

¹⁹⁰ Nevile P., (1999), *The nautch girls of colonial Punjab*, "The Tribune", 02.05.1999, <http://www.tribuneindia.com/1999/99may02/sunday/head10.htm>, [dostęp: 02.09.2021]; Oldenburg V.T., (1990), *Lifestyle as Resistance: The Case of the Courtesans of Lucknow*, „Feminist Studies”, t. 16, nr 2, 1990, s. 259–287, http://www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00urdu/umraoijan/txt_veena_oldenburg.html#m32, [dostęp: 1.09.2021].

¹⁹¹ Brown L., (2015), *The Honorable Prostitute: Culture and Conscience in a Pakistani Brothel*, Centre for Humans & Nature, <https://www.humansandnature.org/culture-the-honorable-prostitute>, [dostęp: 2.09.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Anglicy z wiktoriańskim pruderyjnym podejściem i niezrozumieniem dla kultury Indii (szeroko pojętej) wdrożyli szereg obostrzeń względem kurtyzan, traktując je jak „zwykłe” pracownice seksualne i oddzielając ich profesję od tańca i innych sztuk artystycznych¹⁹². Zamieszkiwane przez nich domy – z braku sponsorów – zaczęły podupadać i zmieniać się w typowe domy publiczne. Tradycja kurtyzan odeszła w niepamięć, jej miejsce zajął nierząd; zamiast sponsoringu i wysokiego stylu życia, kobiety przyjmowały klientów za niewielkie pieniądze i świadczyły tylko jednego typu usługi.

Inną tradycją, o zdecydowanie mniej romantycznym rodowodzie, kultywowaną na terenie Afganistanu i sąsiadującego z nim Pakistanu (głównie na terenach granicznych) jest *baćća bazi* (w języku perskim *bacza bazi*), co można przełożyć jako „zabawa (z) chłopcem”. To praktyka zakładająca czynności seksualne między starszym mężczyzną a chłopcem lub dzieckiem płci męskiej, który nazywany jest „tańczącym chłopcem”. Ów tradycyjny taniec jest jedynie kamuflażem dla chłopięcej prostytucji i niewolnictwa – chłopcy bywają przymuszani przez wysoce postawionych i majątnych mężczyzn do seksu i innych praktyk, niezależnie od swojego wieku¹⁹³. Zwyczaj jest tak silnie zakorzeniony w północno-zachodniej części Pakistanu, a mężczyźni korzystający z usług (czy też: wykorzystujący) „tańczących chłopców” tak wpływowi, że policja i inne organy ścigania pozostają często bezradne. Podobnie jak były dzielnice zamieszkałe przez kurtyzany stały się dziś niesławnymi dystryktami domów publicznych, tak typowymi miejscami dla prostytuujących się chłopców stały się dworce autobusowe, głównie autobusów dalekobieżnych¹⁹⁴.

¹⁹² Borile S., (2019), *Bacha Bazi: cultural norms and violence against poor children in Afghanistan*, "International Review of Sociology", 29:3, 498–507, DOI: [10.1080/03906701.2019.1672346](https://doi.org/10.1080/03906701.2019.1672346).

¹⁹³ Raporty wskazują, że z powodu tabuizacji seksu w Pakistanie nieletnie ofiary przemocy na tle seksualnym, pornografii i prostytucji niechętnie opowiadają o swoich przeżyciach. Uniemożliwia to oszacowanie faktycznej skali problemu i pomocy, chociaż z inicjatywy organizacji pozarządowych, takich jak np. Sahil, ustanowiono m.in. tzw. sądy przyjazne dzieciom. Więcej: *Child sex abuse on the rise in Pakistan: Report*, „Business Standard”, 23 maja 2017 r., <https://www.business-standard.com/article/international/child-sex-abuse-on-the-rise-in-pakistan-report-1170323000471.html>, [dostęp: 2.09.2021].

¹⁹⁴ Mówi o tym wiele badań, w tym kilka raportów organizacji pozarządowej Sahil z Islamabadu, m.in. *The Other Side of Childhood. Male Child Prostitution at a Bus Stand in Pakistan* (wrzesień 2004), czy *Commercial Sexual Exploitation of Children A Situational Analysis of the Transport Industry of Pakistan* (2009) na zlecenie Save the Children Sweden. Por. <https://sahil.org/early-childhood-sexual-experience-male-prostitution/>, [dostęp: 2.09.2021]. Chłopięca prostytucja stała się też tematem głośnego filmu dokumentalnego pt. *Pakistan's Hidden Shame* (2014), który był transmitowany w TVP1 w ramach cyklu Adama Fidyka.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Prostytucja a przemoc

Jak wspomniano wyżej, kwestia prostytucji powiązana jest z przemocą, nierównym rozkładem sił między obiema zainteresowanymi stronami, który zwykle sytuuje osobę trudniącą się nierządem w pozycji uległej, podległej, zależnej i nierzadko bezwolnie poddającej się biegowi wydarzeń. Mężczyźni korzystający z usług (brak jakichkolwiek źródeł mówiących o korzystaniu z prostytucji przez kobiety) wykorzystują tę pasywność i zależność, co prowadzi do wielu nadużyć.

Pakistan jest krajem, w którym – w wyniku wielu zasad, obyczajów, reguł i tradycji – nie ma miejsca na wolną miłość, relacje przedmałżeńskie i zdobywanie doświadczeń seksualnych wcześniej lub inaczej niż w związku małżeńskim. Małżeństwa, o czym była już mowa, zawierane są najczęściej poprzez umowę między dwiema rodzinami, egzekwując od obojga małżonków określone role – żony/męża, matki/ojca itd. Dla mężczyzny żona to kobieta dbająca o dom i dzieci, z którą nie można (nie wypada?) spełniać seksualnych marzeń i fantazji – takich jak z kochanką. Wielu mężczyzn wykorzystuje podległą rolę prostytutek – ich usługi są po pierwsze tanie, po drugie – ich bezbronność, zależność, niski status społeczny, ekonomiczny, brak rodziny i bliskich, brak mechanizmów i systemów ochrony, w tym także prawnych, w połączeniu z żądzą, przedmiotowym traktowaniem i czerpaniem przyjemności z wszelakich form przemocy prowadzi do bezpośredniego zagrożenia zdrowia i życia. Raporty mówią o przypadkach kupowania kobiet i dzieci (obu płci) do zaspokojenia pożądania: indywidualnego, członków danej rodziny, znajomych itd., sam na sam lub we wszelkich możliwych konfiguracjach, łącznie z gwałtem i gwałtem zbiorowym lub wielokrotnym. W przypadku dzieci będzie to nie tylko korzystanie z nieletnich prostytutek (obu płci), ale również zatrudnianie lub po prostu kupowanie dzieci w charakterze pomocy domowych, a następnie wymuszanie wszelkiego rodzaju usługiwania, w tym o charakterze seksualnym.

Przyczyny prostytucji

W krajach rozwijających się, do których zalicza się Pakistan, głównymi powodami prostytucji są: brak wykształcenia, brak wykwalifikowania do pracy, bieda, system feudalny (trwający niezmiennie także w wyniku biedy), przemoc na tle seksualnym, a także szantaż i

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

porwania¹⁹⁵. Bieda wymieniana jest zwykle na pierwszym miejscu, także dlatego, że ściśle powiązana jest wieloma innymi czynnikami, jak chociażby wymienioną tu edukacją (czy raczej jej brakiem), trudnościami w znalezieniu pracy i systemowi zależności pomiędzy warstwami społecznymi, który – podobnie jak system kastowy – ściśle określa miejsce w drabinie społecznej i utrudnia próby polepszenia sytuacji bytowej. Ludzie bardzo często – w poszukiwaniu lepszego bytu – migrują ze wsi do miast, a tam mają się każdego zajęcia, nierzadko wpadając w szpony sutenerów, sponsorów, handlarzy żywym towarem¹⁹⁶. Dotyczy to także dzieci, kobiet i mężczyzn, którzy uciekają z rodzinnych domów z różnych powodów: od przemocy, w tym także wykorzystywania seksualnego, aranżowanych małżeństw, w celu zawarcia małżeństwa z własnej woli, od nacisków i oczekiwanych zachowań, wymuszanych przez narzucone role społeczne¹⁹⁷. Niekiedy młodzi ludzie – w obliczu śmierci bliskich – zostają pozbawieni środków do życia poprzez niesprawiedliwy podział majątku i muszą podjąć próbę samodzielnego utrzymania się – ten czynnik pojawia się często jako uzasadnienie prostytucji dziecięcej. Zdarza się, że do prostytucji nakłania osoba bliska – zachęcając do finansowej niezależności poprzez podjęcie pracy, która okazuje się być pułapką. Badania wskazują także, że młode dziewczęta padają ofiarą romantycznej miłości – zakochane w swoich wybrankach, rozpoczynają współżycie (jest to wbrew kulturze i tradycji), po czym przymuszane są przez nich do nierządu. Mężczyźni zastraszają dziewczyny, że teraz – jako nie-dziewice – nie mają już szansy powrotu do normalnego życia i nikt nie zechce ich poślubić. Obawa przed stygmatyzacją wydaje się większa niż podjęcie nielegalnego i amoralnego zajęcia jakim jest sprzedawanie własnego ciała. Raporty wskazują, że do patologii dochodzi także w obrębie małżeństw, gdy mąż zmusza własną żonę do sypania z innymi (często wpływowymi) mężczyznami, nierzadko kilkoma naraz¹⁹⁸.

Przytoczone powyżej przykłady pokazują, że w Pakistanie prostytucja w dużej mierze wiąże się z problemem przemocy i przymusu. Niektóre badania mówią wprost, że

¹⁹⁵ Iram T. et al, (2019), *Socioeconomic acceptability of prostitutes in Pakistan: A diversion from prostitution*, "Cogent Social Sciences", 5:1, DOI: 10.1080/23311886.2019.1646110.

¹⁹⁶ Warto wspomnieć, że często dochodzi do porwań młodych dziewcząt i chłopców, którzy są odurzani i sprzedawani do domów publicznych. To jeden z argumentów konserwatywnej części społeczeństwa za ograniczaniem wyjść z domu młodzieży, szczególnie żeńskiej po osiągnięciu stanu dojrzałości płciowej. Por. *Human trafficking in Pakistan: Not for sale*, „The Express Tribune”, 2 listopada 2014 r., <https://tribune.com.pk/story/782953/human-trafficking-in-pakistan-not-for-sale>, [dostęp: 2.09.2021].

¹⁹⁷ Jalalzai M. Kh., (2002), *Women Trafficking and Prostitution in Pakistan & Afghanistan*, Dua Publishers, Lahore, s. 64–69.

¹⁹⁸ Iram T. et al, (2019), *Socioeconomic acceptability of prostitutes in Pakistan: A diversion from prostitution*, "Cogent Social Sciences", 5:1, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23311886.2019.1646110>, [dostęp: 2.10.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

w społeczeństwie, w którym motywowane religijnie, tradycyjnie bądź prawnie zakazy i obwarowania dotyczące sfery seksu skutkują przemocą na tle seksualnym, włączając gwałty, w tym zbiorowe (także na dzieciach i mężczyznach), prostytutka – mimo że amoralna i prawnie zakazana – jest wszechobecna. Bywa, że uważana jest ona za tzw. wentyl bezpieczeństwa wobec gwałtowności i porywczosci pakistańskich mężczyzn. W dzisiejszej debacie o prawach człowieka i potrzebie nowelizacji zapisów prawnych w kodeksie karnym mówi się także o losie prostytutek (w tym trudniących się tym zawodem *hidźrów*, czyli tzw. trzeciej płci¹⁹⁹) – wciąż zdarza się bowiem, że policja odmawia przyjęcia zgłoszeń w sprawach o pobicie, gwałt, jeśli ofiarą jest osoba prostytuująca się²⁰⁰.

¹⁹⁹ Abdullah M. A., Basharat Z., Kamal B., Sattar N. Y., Hassan Z. F., Jan, A. D., & Shafqat, A. (2012). Is social exclusion pushing the Pakistani Hijras (Transgenders) towards commercial sex work? A qualitative study. *BMC International Health and Human Rights*, 12(1), 32. <https://doi.org/10.1186/1472-698X-12-32>, [dostęp: 2.09.2021].

²⁰⁰ Prostitution spreads as law looks on, "Dawn" 30 września 2013 r., <https://www.dawn.com/news/1046355/prostitution-spreads-as-law-looks-on>, [dostęp: 2.09.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

8. Sytuacja rodzin osób, które pozostają w nieformalnych związkach zagranicą bądź posiadają nieślubne dzieci

Nieformalne związki w Pakistanie

W prawie i obyczaju Pakistanu nie ma przyzwolenia dla związków pozamałżeńskich lub nieformalnych. Jak wspomniano już wcześniej, gwarancją utrzymania ładu i porządku społecznego są małżeństwa aranżowane, prowadzące do stworzenia nowej, formalnej rodziny, poczęcia w jej obrębie potomstwa i w ten sposób kontynuacji obowiązującej tradycji. Wszelkie kontakty seksualne poza małżeństwem, a nawet ich domniemanie, jest występkiem wbrew moralności oraz prawu, stanowiącym przestępstwo cudzołóstwa (*zina*) ścigane z kodeksu karnego.

Nie oznacza to jednak, że w Pakistanie nie istnieją związki nieformalne. Wielu mężczyzn zdradza swoje żony – nie tylko korzystając z usług pracownic seksualnych, ale także utrzymując drugą kobietę „na boku”. W patriarchalnym społeczeństwie, gdzie zasady dyktują mężczyźni, istnieje swoiste niepisane przyzwolenie na posiadanie kochanki. Taka utrzymanka to jednak temat tabu, o którym często w ogóle się nie rozmawia. Żony, nawet jeśli mają wiedzę o tym, że są zdradzane, rzadko konfrontują się z mężami czy rozwodzą się. Często udają nieświadome, gdyż np. nie chcą zmieniać niczego w swoim w miarę komfortowym życiu, łatwiej im zaakceptować anonimową kobietę niż ewentualną drugą żonę w gospodarstwie domowym, lub w ten sposób zyskują nieco swobody, gdy uwaga męża koncentruje się gdzieś indziej niż na nich.

Ostatnie dostępne badania pokazują jednak, że nie tylko mężowie zdradzają²⁰¹ – kobiety w związkach małżeńskich wstępują w nieformalne, które w konsekwencji prowadzą do rozwodu i ponownego zamążpójścia²⁰². W licznych artykułach, także w codziennej prasie, winą za rosnącą popularność relacji poza małżeństwem obarcza się seriale telewizyjne, tzw. mydlane opery i *reality show*, które często ukazują takie znajomości jako coś zupełnie

²⁰¹ Mahmood K., Najeeb Z., *Personality traits, Infidelity and Marital Satisfaction among Married men and women*, „International Journal of Scientific & Engineering Research”, Volume 4, Issue 12/2013, <https://www.ijser.org/researchpaper/Personality-traits-Infidelity-and-Marital-Satisfaction-among-Married-men-and-women.pdf+&cd=4&hl=en&ct=clnk&gl=pl>, [dostęp: 2.10.2021].

²⁰² Malik N., et al. (2014). Causes and Consequences of Extra-Marital Relations in Married Women: A Case Study of Darulaman Sargodha. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. <https://doi.org/10.5901/mjss.2014.v5n23p2044>, [dostęp 2.10.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

zwyczajnego²⁰³. Jako powód podawane są także media społecznościowe i aplikacje randkowe, również dostęp do internetu, smartfony itp.²⁰⁴

Dzieci zrodzone ze związków pozamałżeńskich mają status dzieci niczych (łac. *filius nullius*). W sunnizmie uważa się, że dzieci urodzone w trakcie trwania małżeństwa, nawet jeśli mają innego ojca, przypisane będą do obecnego małżonka, po rozwodzie zaś – do matki; to samo, jeśli matka jest niezamężna. W szyizmie takie dziecko nie przynależy ani do ojca, ani matki²⁰⁵. W kilku źródłach wspomina się o pozbywaniu się płodów i noworodków pochodzących ze zrad i relacji przedmałżeńskich, czyli związków moralnie i prawnie niedopuszczalnych²⁰⁶.

Przykład Imrana Khana

Celebryta, były krykiecista a od 2018 r. premier Pakistanu Imran Khan wielokrotnie wchodził w nieformalne związki z cudzoziemkami, m.in. z Emmą Sergeant (1982–1986), Sitą White (1987–1991) oraz Kristiane Backer (1992–1994). Tylko ostatnia z kobiet pod wpływem mężczyzny i planując ślub, do którego ostatecznie nie doszło, przyjęła islam. Spośród wspomnianych wyżej partnerek, z Sitą White Pakistańczyk ma urodzoną w 1992 r. córkę Tyrian Jade White (obecnie Tyrian Khan White). Mężczyzna publicznie wypierał się jej, pomimo wręcz uderzającego fizycznego podobieństwa oraz decyzji sądu w Los Angeles, który uznał ojcostwo Khana. W jakimś stopniu, Tyrian Jade White weszła do rodziny polityka po śmierci swojej matki w 2004 r. Jednak informacje z mediów wskazują przede wszystkim na silną więź kobiety z byłą i pierwszą żoną Pakistańczyka Jemimą Khan (obecnie: Goldsmith), nie własnym ojcem. Obecnie wśród zwolenników premiera mówi się, że Tyrian Khan White jest jego dzieckiem poczętym z miłości.

Oponenci polityczni usiłowali wykorzystać fakt, że Khan ma nieślubne dziecko. W 2007 r. Komisja Wyborcza w Pakistanie odrzuciła wniosek o dyskwalifikację mężczyzny jako członka Zgromadzenia Narodowego. Podstawą do odwołania miało być niespełnienie

²⁰³ *Today's dramas centre around divorces, extramarital affairs, says Bushra Ansari*, „The Express Tribune”, 5.09.2020, <http://tribune.com.pk/story/2262635/todays-dramas-centre-around-divorces-extramarital-affairs-says-bushra-ansar>, [dostęp: 2.10.2021].

²⁰⁴ Sartaj M., (2016), *Of smartphones and infidelity in late-night Pakistan*, „Dawn”, <http://www.dawn.com/news/1238411>, [dostęp: 2.10.2021].

²⁰⁵ Tariq A.,(2020), *Rights of Illegitimate Children in Pakistan: Sunni and Shia Law Perspectives*. Courting The Law, <http://courtingthelaw.com/2020/12/15/commentary/rights-of-illegitimate-children-in-pakistan-sunni-and-shia-law-perspectives/>, [dostęp: 2.10.2021].

²⁰⁶ Country Policy and Information Note Pakistan: Women fearing gender based violence, February 2020, s. 31–33, <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1250691/download>, [dostęp: 2.10.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

przez Khana kryteriów natury moralnej nakreślonych przez art. 62 Konstytucji Islamskiej Republiki Pakistanu. Zgodnie z jego treścią, o mandat parlamentarny mogą ubiegać się osoby z „dobrym charakterem”, szczerze, nienaruszające zasad islamu i wyrzekające się głównych grzechów²⁰⁷. Polityka ponownie i znów nieskutecznie próbowano odwołać, w związku z posiadaniem nieślubnej córki, rok po wyborach w 2018 r., kiedy Khan nie wymienił Tyrian wśród swojego potomstwa w dokumentacji związanej z ubieganiem się o mandat.

W 2018 r. druga żona polityka Rehman Khan ujawniła, że w sumie posiada on piątkę dzieci spoza związku małżeńskiego, w tym, niektóre z nich są narodowości indyjskiej, co z uwagi na permanentnie napięte relacje między Indiami a Pakistanem wydaje się jeszcze bardziej niewygodne dla polityka. Losy tego ewentualnego nieślubnego potomstwa, z wyłączeniem Tyrian Khan White, pozostają nieznanne.

Przypadek Imrana Khana pokazuje, że z jednej strony fakt posiadania nieślubnych dzieci z cudzoziemkami innych wyznań nie jest w stanie zaszkodzić karierze osobie na szczycie hierarchii społecznej i politycznej, szczególnie jeśli ma po swojej stronie instytucje państwowe. Z drugiej strony, próby zatajania posiadania takiego potomstwa – czasem absurdalne i równoległe do publikacji wspólnych rodzinnych zdjęć ślubnego i nieślubnego potomstwa w mediach społecznościowych – wskazują na absolutny brak akceptacji wobec takich relacji i okoliczności wśród pakistańskiego społeczeństwa.

Migracja i nieformalne związki

Pakistan jest w pierwszej światowej dziesiątce państw, których obywatele emigrują za granicę. Kierunkami migracji są kraje Zatoki Perskiej i Europa, głównie Wielka Brytania, ale także państwa strefy Schengen. Migracja ma istotny dla Pakistanu wymiar ekonomiczny. W 2020 r. przekazy pieniężne z zagranicy wynosiły 9,9 proc. pakistańskiego PKB²⁰⁸. Znaczenie emigracji dla gospodarki państwa dostrzega również rząd Pakistanu, który opracował zaawansowane ramy prawne i instytucjonalne dla emigracji, w tym Ministerstwo ds. Diaspory (Ministry of Overseas Pakistanis). Przekazy pieniężne zza granicy do Pakistanu są bardzo

²⁰⁷ The Election Commission of Pakistan, References under article 63(2) of the constitution, received from Speaker National Assembly of Pakistan, Islamabad regarding disqualification of mr. Imran Khan, mna., <http://www.na.gov.pk/uploads/documents/Rulings-of-the-Chair-1999-2017.pdf>, s. 159, <https://web.archive.org/web/20150923233307/http://www.ecp.gov.pk/CecJudgement/Imran%20Khan%20final%20order.pdf>, [dostęp: 5.10.2021].

²⁰⁸ Bank Światowy, <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS?locations=PK>, [dostęp: 5.10.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

łatwe w realizacji²⁰⁹ w odróżnieniu do legalnego przesyłania pieniędzy z Pakistanu za granicę. Do Europy w przeważającej większości wyjeżdżają młodzi mężczyźni, którzy podróżują samotnie, a członkowie ich rodzin próbują dołączyć do nich później²¹⁰, duży odsetek migrantów stanowią też studenci. Z danych brytyjskich²¹¹ wynika, że członkowie pakistańskiej diaspory urodzeni w Wielkiej Brytanii preferują wchodzić w związki małżeńskie z partnerami z Pakistanu (53 proc.) lub z diaspory pakistańskiej (ok. 40 proc.), a tylko 10 proc. mężczyzn i 7 proc. kobiet poślubiło kogoś z innej grupy etnicznej²¹². Pakistańscy migranci, niezależnie od stanu cywilnego, mają skłonność do przekazywania pieniędzy rodzinom w Pakistanie i silne poczucie odpowiedzialności z tym związane. Presja na mężczyzn (niezależnie od ich stanu cywilnego), by wspierać finansowo rodziny w Pakistanie jest różna, ale największa jest w przypadku osób mających na utrzymaniu starszych rodziców i niezamężne siostry – rodziny oczekują wtedy, że bracia będą brać udział w kosztach ich ślubów²¹³.

Wśród badań dotyczących migrantów pochodzenia pakistańskiego brak takich, które informowałyby o sytuacji nieformalnych par, zrodzonych z nich dzieci oraz współmałżonkach i rodzinach pozostawionych w Pakistanie. Sytuacja tych osób jest czasem wspomniana jako część szerszego zagadnienia antropologii migracji, transnacionalizmu i praktyk poligamicznych wśród diaspor z krajów muzułmańskich w Europie. Niektórzy badacze proponują poszerzyć definicję poligamii o niesformalizowane „związki podobne do małżeńskich” i traktować je tak samo²¹⁴, jednak zdecydowanie więcej uwagi poświęca się w literaturze tematowi poligamii, rozwodom, powtórny małżeństwom transnarodowym w diasporze pakistańskiej oraz sytuacji rodzin migrantów, które zostają w Pakistanie. Związkowi międzywyznaniowemu za granicą przywiązuje się jeszcze mniej uwagi. Warto

²⁰⁹ Więcej informacji o przekazach pieniężnych do Pakistan można znaleźć na stronie rządowego Centrum Informacji o Migracjach <https://www.mrc.org.pk/en/information-hub/remittances>, [dostęp: 5.10.2021].

²¹⁰ Pakistan migration snapshot, 2019, International Organization of migration, UN, <https://dtm.iom.int/reports/pakistan-%E2%80%93-migration-snapshot-august-2019>, [dostęp: 5.10.2021].

²¹¹ Qureshi K., „Transnational Divorce and remarriage between Pakistan and Britain: Intersectionality, harmful immigration rules and internal racism”, Population, Space and Place, Edinburgh Research Explorer, 2020, The University of Edinburgh.

²¹² Qureshi powołuje się na: Charsley K, Bolognani M, Ersanilli E, Spencer S., Marriage, Migration and Integration, London: Palgrave, 2020, Palgrave Macmillan.

²¹³ Charsley, K., Bolognani, M., Spencer, S., Ersanilli, E., Jayaweera H., Marriage Migration and Integration Report, Bristol, UK: University of Bristol 2016 s. 26 a także obserwacje własne.

²¹⁴ Charsley K., Liversage A, 2012, Transforming polygamy: migration, transnationalism and multiple marriages among Muslim minorities, Global Networks, 13(1), s. 4, <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1471-0374.2012.00369.x/abstract>, [dostęp: 5.10.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

zauważyć, że z perspektywy prawa państw europejskich muzułmański ślub religijny nie wywiera skutków prawnych (np. w Wielkiej Brytanii), i osoby pozostające w małżeństwie religijnym są uznawane w świetle prawa za osoby żyjące w związkach nieformalnych, a ich dzieci za „nieślubne”, mimo że partnerzy oraz ich otoczenie mogą uważać siebie za małżeństwo.

Autorki badań nt. diaspory pakistańskiej w Wielkiej Brytanii i diaspory tureckiej w Danii, Katharina Charsley i Anika Liversage zwracają uwagę, że życie migrantów toczy się w wielu oddalonych od siebie miejscach i stwarza nowe możliwości i motywacje dla równoległego partnerstwa. Związki równoległe, czasami przybierające formę poligamii, pojawiają się dość często w relacjach z początkowych pokoleń migrantów, zarówno Pakistańczyków, jak i Turków w Europie²¹⁵. Kobiety z krajów przyjmujących często odgrywają rolę „mostów” (*bridging ties*) przy ułatwianiu wjazdu migrantowi do nowego kraju oraz wprowadzaniu go na miejscowy rynek pracy²¹⁶. Wielu mężczyzn widzi w małżeństwie z obywatelką kraju przyjmującego lub obywatelką Unii Europejskiej jedyną możliwą legalną drogę do osiedlenia się w Europie. Schemat opisywany jako „turecka sztuczka” – przypadki tureckich migrantów, którzy poślubiali obywatelki Danii, a następnie rozwodzili się z nimi i sprowadzali do siebie swoje pierwsze żony z Turcji, wciąż jest praktykowany także wśród obywateli Pakistanu. Jednak partnerstwo za granicą bez rejestracji związku lub zawarcie tylko ślubu religijnego z partnerką, która wcześniej nie wyznawała islamu, wydaje się również nierzadkim rozwiązaniem przynajmniej podczas początkowych lat migracji. Pakistanki mieszkające w krajach europejskich są aktywne zawodowo znacznie częściej niż te, które przyjeżdżają z Pakistanu²¹⁷, dodatkowo samotne matki często mają dostęp do świadczeń socjalnych. Dzięki wspólnie prowadzonemu gospodarstwu domowemu, w którym oboje partnerzy pracują lub/i pobierają świadczenia socjalne migranci mogą lepiej wywiązywać się ze zobowiązań finansowych wobec rodzin w Pakistanie, co bywa zresztą częstym powodem konfliktów w związkach transnarodowych (także małżeńskich – obserwacja własna; skargi na mężów lub partnerów, którzy wysyłają całe pensje do rodzin w Pakistanie są bardzo częste w „europejsko-pakistańskich” związkach mieszanych). Nie jest rzadkością, że w przypadku

²¹⁵ Ibidem, s. 5

²¹⁶ Ahmad A. N., „Masculinity, Sexuality and Illegal Migration. Human Smuggling from Pakistan to Europe”, Oxford University Press 2015, s. 154.

²¹⁷ Dale A., Migration, marriage and employment amongst Indian, Pakistani and Bangladeshi residents in the UK, 2008, The University of Manchester, <https://hummedia.manchester.ac.uk/institutes/cmist/archive-publications/working-papers/2008/2008-02-migration-marriage-and-employment.pdf>, [dostęp: 05.10.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

związków nieformalnych, albo wyłącznie religijnych z obywatelkami państw europejskich różnice religijne między partnerami nie są dla nich istotną przeszkodą, choć również nie jest rzadkością, że obywatelki państw europejskich zawierają muzułmańskie śluby religijne z obywatelami Pakistanu wyznającymi islam. Pozostawanie w nieformalnym związku w nowym kraju daje też prawną możliwość zawarcia małżeństwa w Pakistanie z obywatelką Pakistanu i zarejestrowania go w państwie przyjmującym zgodnie z miejscowym prawem i legalnego sprowadzenia żony do kraju pochodzenia, zadośćczyniąc oczekiwaniom rodzin w Pakistanie. Zdarzają się też przypadki prób zalegalizowania pobytu poprzez ojcostwo dziecka, które jest obywatelem Unii Europejskiej, bez wchodzenia w związek małżeński z matką dzieci. Z artykułu Kleopatry Yousef²¹⁸ o Pakistańczykach w Grecji dowiedzieć się można, że są oni w przeważającej większości płci męskiej²¹⁹, w 78 proc. żonaci, lecz ich żony (i ewentualne dzieci) pozostały w miejscu pochodzenia. Prawo dotyczące integracji rodzin w Grecji jest bardzo surowe i proceder ten udaje się jedynie 2 proc.²²⁰. Najczęściej kobiety i dzieci pozostają w Pakistanie, gdzie oczekuje się od nich wierności, oddania i wdzięczności wobec męża, który utrzymuje zdalnie rodzinę²²¹. Sytuacja w innych krajach Unii Europejskiej i Wielkiej Brytanii jest zbliżona, choć oczywiście duży wpływ wywiera na nią prawo miejscowe, regulujące integrację rodzin. Na podstawie obserwacji społeczności migrantów w Europie (w tym w Polsce) można wywnioskować, że wielu mężczyzn wchodzi w różnego rodzaju relacje z kobietami, nierzadko mają też z nimi dzieci. Pozostaje to jednak tabu i wydaje się, że rzadko informacje tego rodzaju przedostają się do rodzin w Pakistanie. Można też przypuszczać, że wiele związków nieformalnych z punktu widzenia prawnego to małżeństwa religijne, które nie wywierają skutków prawnych w państwie przyjmującym, jednak są łatwiejsze do zaakceptowania dla osób, w których życiu praktyki religijne odgrywają ważną rolę²²². Z uwagi na ciche przyzwolenie na „podwójne życie” mężczyzn, o którym wspominamy na początku

²¹⁸ Yousef K., *The Vicious Circle of Irregular Migration from Pakistan to Greece and back to Pakistan*, Hellenic Foundation For European And Foreign Policy (ELIAMEP), (2013), <https://ec.europa.eu/migrant-integration/librarydoc/the-vicious-circle-of-irregular-migration-from-pakistan-to-greece-and-back-to-pakistan>, [dostęp 2.10.2021].

²¹⁹ Wśród migrantów zarobkowych z Pakistanu przeważają mężczyźni. O przyczynach stosunkowego małego udziału kobiet w migracji zarobkowej można przeczytać w raporcie Światowej Organizacji Pracy z 2020 r., Khan T., „Female Labour Migration from Pakistan”, 2020 ILO https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/publication/wcms_735795.pdf, [dostęp 5.10.2021].

²²⁰ Yousef K., *The Vicious Circle of Irregular (...)*, op.cit.

²²¹ Feixas Vihé M., *Testing migration hypotheses: the movement of people from Pakistan to Catalonia*, *New Issues In Refugee Research* 2009, UNHCR Switzerland, (2009), s. 8.

²²² Obserwacja własna: zdecydowana większość europejskich żon obywateli Pakistanu, z którymi miałam okazję się zetknąć w Pakistanie, wzięły ślub religijny i przynajmniej formalnie przyjęła islam.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

rozdziału, istnienie nieformalnych związków za granicą nierzadko jest tolerowane, o ile mężczyzna wywiązuje się z obowiązków wobec krewnych w Pakistanie.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

8. Sytuacja konwertytów z islamu na inne wyznania

W odróżnieniu od niektórych republik islamskich jak Afganistan, Iran czy Arabia Saudyjska²²³, w Pakistanie prawo nie penalizuje konwersji z islamu na inne wyznania. Jednak utożsamiany z apostazją (arab. *riddah*) ten typ konwersji religijnej, naraża konwertytę (arab. *murtad*)²²⁴ na oskarżenie o popełnienie bluźnierstwa (ang. *blasphem*), dyskryminację, prześladowanie oraz groźby przede wszystkim ze strony aktorów niepaństwowych jak organizacje islamistyczne, społeczność skupiona przy okolicznym meczecie, sąsiedzi czy rodzina²²⁵. Powyższy rozdzźwięk między tym co legalne, czyli formalnie dozwolone przez prawo, a legitymizowane i praktykowane przez społeczeństwo koreluje z różnym podejściem do konwersji z islamu wśród uczonych w prawie szariatu. Tylko według najbardziej skrajnych interpretacji odrzucenie islamu jest bluźnierstwem, za które należy wymierzyć karę śmierci. Bardziej umiarkowane stanowiska nie zakładają „ziemskiej kary” za *riddah*²²⁶.

Wobec braku oficjalnych danych na temat liczby jakichkolwiek konwersji religijnych w Pakistanie, można podjąć próbę co najwyżej oszacowania skali praktyki konwersji z islamu. Dostępne dane dotyczą jedynie tzw. „przymusowych konwersji” kobiet z chrześcijaństwa i hinduizmu na islam, które w kontekście konwersji religijnych w Pakistanie stanowią najczęściej podejmowany temat przez organizacje monitorujące przestrzeganie praw człowieka oraz media. W 2017 r. w Pakistanie ok. 1 tys. kobiet zostało zmuszonych do przyjęcia islamu i poślubienia muzułmanina – jak podaje raport Inicjatywy Wspólnoty Narodów na Rzecz Wolności Religii i Przekonań (ang. *Commonwealth Initiative for Freedom of Religion and Belief*, CIfORB) przygotowany dla Biura Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych ds. Praw Człowieka (ang. *Office of the High Commissioner for Human Rights*, OHCHR)²²⁷.

²²³Agencja Fides, PA, ASIA/PAKISTAN – A woman converts from Islam to Christianity: now she and her family risk their lives, 27.09.2017, http://www.fides.org/en/news/62973-ASIA_PAKISTAN_A_woman_convert_from_Islam_to_Christianity_now_she_and_her_family_risk_their_lives, [dostęp: 26.07.2021].

²²⁴Arabskie terminy zostały podane za: Clarke B., Law, Religion and Violence: A Human Rights-Based Response to the Punishment of Apostasy by State and Non-State Actors, *Adelaide Law Review* 30, 2009, s. 111–147, <http://classic.austlii.edu.au/au/journals/AdellawRw/2009/7.pdf>, [dostęp: 26.07.2021].

²²⁵ecoi.net, Pakistan: Religious conversion, including treatment of converts and forced conversions (2009–2012) (PAK104258.E), 14.01.2013, <https://www.ecoi.net/en/document/1096080.html>, [dostęp: 26.07.2021].

²²⁶Clarke B., Law, Religion and Violence: A Human Rights-Based (...), op. cit.

²²⁷Commonwealth Initiative for Freedom of Religion and Belief, Commonwealth Initiative for Freedom of Religion and Belief (CIfORB) Submission to office of High Commission for Human Rights on Forced Conversions and Forced Marriages, 04 września 2018 r., https://www.ohchr.org/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/Documents/Issues/Women/WRGS

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Biorąc pod uwagę, po pierwsze, trudną sytuację mniejszości religijnych w kraju i po drugie zakorzenione w historii trendy w odniesieniu do konwersji religijnych na subkontynencie indyjskim, które wskazują na poprawę sytuacji społeczno-ekonomicznej jako jedną z dominujących przyczyn decyzji o zmianie wiary, można wnioskować, że konwersja z islamu jest w Pakistanie praktyką niezwykle rzadką. Poniższy rozdział przedstawia sytuację konwertytów z islamu w pakistańskim prawie i społeczeństwie, a także przywołuje naświetlone przez media i organizacje pozarządowe przykłady Pakistańczyków-konwertytów z islamu.

Konwersja z islamu w pakistańskim prawie i społeczeństwie

Dozwolona przez pakistańskie prawo konwersja religijna w praktyce odnosi się wyłącznie do konwersji na islam. Choć próby wprowadzenia kary śmierci za *riddah* w 1987 r. i 2007 r. (w łagodniejszej formie, dla kobiety z karą dożywocia) zakończyły się w Pakistanie niepowodzeniem²²⁸, konwertyta z islamu może zostać oskarżony o popełnienie bluźnierstwa, za które zgodnie z pakistańskim prawem grozi od grzywny do kary śmierci. Ponadto, konwertyta jest narażony na analogiczne oskarżenia ze strony aktorów niepaństwowych.

Z uwagi na powyższe, do konwersji z islamu jeśli dochodzi to w tajemnicy. Choć w dłuższej perspektywie, w warunkach Islamskiej Republiki Pakistanu utrzymanie faktu konwersji w tajemnicy jest niemożliwe, przede wszystkim w sytuacjach formalnych, jak choćby wymiana dowodu osobistego. Składając wniosek o dokument należy podać informacje o wyznaniu²²⁹. Co więcej, jak podaje Brytyjskie Stowarzyszenie Pakistańskich Chrześcijan (ang. *British Pakistani Christian Association*, BPCA), system rejestrujący te wnioski nie pozwala osobom raz zarejestrowanym jako muzułmanie na zmianę religii²³⁰.

[/HumanitarianSettings/CommonwealthInitiativeFreedomReligionPakistan.docx&action=default&DefaultItemOpen=1](#), [dostęp: 26.07.2021].

²²⁸ Canada: Immigration and Refugee Board of Canada, Pakistan: Legality of conversion from Islam to Christianity, legal or social actions taken against Muslim women who marry Christians but do not convert to Christianity, in Pakistan, 1 sierpnia 1989 r., <https://www.refworld.org/docid/3ae6ab541c.html> [dostęp: 25.07.2021]; http://www.fides.org/en/news/62973-ASIA_PAKISTAN_A_woman_converts_from_Islam_to_Christianity_now_she_and_her_family_risk_their_lives, [dostęp: 26.07.2021].

²²⁹ World Watch Monitor, Pakistan court orders citizens to declare religion, 13 marca 2018 r., https://www.worldwatchmonitor.org/2018/03/pakistan-court-orders-citizens-declare-religion/?_cf_chl_jschl_tk__=pmd_8a371a42dece08721063834a03627f65f1f77396-1627228458-0-ggNtZGzNAg2jcnBszQY6, [dostęp: 26.07.2021].

²³⁰ ecoinet.net, Pakistan: Religious conversion (...), op. cit.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Już sama rozmowa na temat konwersji z islamu w otoczeniu muzułmanów stanowi podstawę do oskarżenia o bluźnierstwo, do którego odnoszą się art. 295–298 pakistańskiego kodeksu karnego²³¹. W takich okolicznościach, przyznający, że odrzucił Allaha konwertyta może zostać oskarżony o obrazę uczuć religijnych, na mocy art. 295A, który przewiduje obciążenie karą do 10 lat więzienia i/lub grzywną²³². Jak informuje Brytyjska Wysoka Komisja w Islamabadzie (ang. *British High Commission in Islamabad*), choć konwertyci z islamu są szczególnie narażeni na oskarżenia na mocy przepisów traktujących o bluźnierstwie, to brakuje konkretnych przykładów konwertytów skazanych na mocy powyższego prawodawstwa²³³.

Według raportu Koalicji na Rzecz Równości Religijnej i Rozwoju (ang. *Coalition for Religious Equality and Inclusive Development, CREID*) z Uniwersytetu w Sussex środowisko nie pozwala na konwersję z islamu, ponieważ jest traktowana jak apostazja i karana śmiercią według powszechnej [w Pakistanie] interpretacji islamskiego szariatu²³⁴. Konwertyci z islamu są traktowani gorzej, niż członkowie mniejszości praktykujący swoje religie od urodzenia. Szczególnie krytycznie do odejścia od islamu podchodzą lokalni mułowie czyli przywódcy religijni. Jak informuje brytyjskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (ang. *Home Office*)

*mułła może wydać fatwę [opinię, zalecenie oficjalnie przygotowywane wyłącznie przez muftiego, czyli uczonego w prawie islamskim, w Pakistanie także przez mułłę często nakłaniającego do przemocy] wzywającą do wykonania kary śmierci na konwertycie*²³⁵.

²³¹ Cornell International Law Journal, Khan O., In The Name Of God: Problems With Pakistan's Blasphemy Laws, 19.01.2016, <https://cornellilj.org/2016/01/19/in-the-name-of-god-problems-with-pakistans-blasphemy-laws/>, [dostęp: 26.07.2021].

²³² Pakistan Penal Code 1860 last Amended on 2017.02.16, art 295 A, <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/64050/88951/F1412088581/PAK64050%202017.pdf>, [dostęp: 26.07.2021].

²³³ Letter to Country Policy and Information Team from the British High Commission (BHC), Islamabad, 15.02.2021, s. 52–54, <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1370401/download>, [dostęp: 26.07.2021].

²³⁴ Tados, M., Violence and Discrimination against Women of Religious Minority Backgrounds in Pakistan, CREID, s. 184, <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/handle/20.500.12413/15800>, [dostęp: 26.07.2021].

²³⁵ UK Home Office, Country Policy and Information Note Pakistan: Christians and Christian Converts, 02.2021, s. 11, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/963724/Country_information_and_guidance_Christian_and_Christian_converters_Pakistan_February_2021.pdf, [dostęp: 26.07.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Jednak brak informacji o konkretnych przypadkach takich zabójstw²³⁶.

Paradoksalnie, pomimo wyżej nakreślonych okoliczności, jednoznacznie zniechęcających do konwersji z islamu i jawnego praktykowania innej religii, nauczyciele w pakistańskich medresach (szkołach koranicznych) zauważają, że wśród muzułmanów funkcjonuje przekonanie o atrakcyjności religii mniejszości – na co wskazują badania Międzynarodowego Centrum Religii i Dyplomacji (ang. *International Centre for Religion and Diplomacy*, ICRD) prowadzone dla Komisji ds. Międzynarodowej Wolności Religii Stanów Zjednoczonych (ang. *United States Commission on International Religion Freedom*).

Otoczenie społeczne ma duży wpływ na muzułmanów. Muzułmanom o słabej wierze w Allaha atrakcyjne wydają się zachowania nie-muzułmanów [np. spożywanie alkoholu]. Odrzucają islam i zaczynają praktykować inne religie²³⁷

– powiedział jeden z nauczycieli z medresy w Pendżabie.

Pakistańczycy - konwertycy z islamu (przykłady)

Mając na uwadze nieformalny charakter konsekwencji konwersji z islamu oraz brak oficjalnych danych na ten temat, w celu dokładniejszego nakreślenia sytuacji konwertytów z islamu w Pakistanie, poniżej przedstawiono przypadki nagłośniane przez media, raporty instytucji państwowych i pozarządowych.

- 1) 1990 r. Tahir Iqbal, konwertyta z islamu na chrześcijaństwo z Lahore w Pendżabie został oskarżony o obrazę Allaha, profanację Koranu poprzez kreślenie po nim zielonym flamastrem oraz prowadzenie anty-islamskiej edukacji dla uczniów, którym udzielał korepetycji. Choć sąd nie uznał konwersji za przestępstwo, to nie zgodził się na zwolnienie za kaucją. W 1992 r. Tahir Iqbal został otruty w więzieniu i zmarł²³⁸.

²³⁶ US Department of State, 2019 Report on International Religious Freedom, 2019, <https://www.state.gov/reports/2019-report-on-international-religious-freedom/pakistan/>, [dostęp: 26.07.2021].

²³⁷ U.S. Commission on international religious Freedom, Connecting the Dots: Education and Religious Discrimination in Pakistan. A Study of Public Schools and Madrassas, s. 70–71, [https://www.uscirf.gov/sites/default/files/resources/Pakistan-ConnectingTheDots-Email\(3\).pdf](https://www.uscirf.gov/sites/default/files/resources/Pakistan-ConnectingTheDots-Email(3).pdf), [dostęp: 26.07.2021].

²³⁸ Siddiqi T., Timeline: Accused under the Blasphemy Law, Dawn, 19 września 2012 r., <https://www.dawn.com/news/750512/timeline-accused-under-the-blasphemylaw>, [dostęp: 26.07.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

- 2) 2004 r. Sąd w Fajsalabadzie w Pendżabie zdecydował o karze dożywocia dla Muhammada Iqbal, konwertyty z islamu na ahmadyzm za popełnienie bluźnierstwa w postaci nazwania Allaha fałszywym prorokiem. O incydencie poinformowało otoczenie okolicznego meczetu. Wcześniej Muhammadowi Iqbalowi poza systemem prawa karę wymierzył jego własny brat, bijąc kijem hokejowym aż do utraty przytomności²³⁹. Mając na uwadze wyjątkowo trudną sytuację prawno-społeczną ahmadystów w Pakistanie²⁴⁰, w tym przypadku znaczny wpływ na zachowania wymiaru sprawiedliwości i aktorów niepaństwowych mógł mieć fakt przyjęcia właśnie ahmadyzmu.
- 3) 2012 r., Seema Bibi, 60-letnia mieszkanka Kot Marth w Pendżabie była dręczona, czy nawet – jak twierdzi pakistański dziennik Express Tribune – torturowana, (ogolono jej głowę i szydzono z niej w miejscu publicznym) przez 27 mieszkańców wioski, po tym jak nawróciła się na chrześcijaństwo po wcześniejszej konwersji z chrześcijaństwa na islam.²⁴¹
- 4) 2012 r., para konwertytów z islamu na chrześcijaństwo (po wcześniejszej konwersji z chrześcijaństwa na islam) doświadczała ciągłych prześladowań, którymi sterował świadek ich własnego *nikah* (ślubu w obrzędzie muzułmańskim). Między innymi, na małżonkach wywierano presję, aby wystali córki na nauki do meczetu²⁴².

Powyższe przykłady Pakistańczyków – konwertytów z islamu są jednymi z nielicznych o jakich informują media, organizacje pozarządowe i instytucje państwowe. Przykłady te potwierdzają, że w Pakistanie konwertyta z islamu jest narażony na szykanowanie, groźby

26.07.2021]; Amnesty International, Pakistan, *Use and abuse of the blasphemy laws*, lipiec 1994 r., <https://www.amnesty.org/download/Documents/184000/asa330081994en.pdf>, [dostęp: 26.07.2021].

²³⁹ US Department of State, International Religious Freedom Report 2005, <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2005/51621.htm>, [dostęp: 26.07.2021].

²⁴⁰ Wyznawcy ahmadyzmu (ahmadijja) wierzą, że założyciel ruchu Mirza Gulam Ahmad jest prorokiem, nowo przybyłym Chrystusem. W Pakistanie uważni za heretyków, sami ahmadyści uznają siebie za część islamskiej ummy. Ahmadyści doświadczają licznych prześladowań w życiu codziennym: są wydalani ze szkół, podpala się ich meczety. Nitza-Makowska A., *Różnice demokracji – Indie i Pakistan*, Wydawnictwo Collegium Civitas, Warszawa 2019, s. 57–58.

²⁴¹ Kharal A., *Christianity to Islam, and back: 60-year-old woman disgraced for reconversion*, Express Tribune, 10 marca 2012 r., <https://tribune.com.pk/story/348036/christianity-to-islam-and-back-60-year-old-woman-disgraced-for-reconversion>, [dostęp: 26.07.2021].

²⁴² Tanveer R., *'No compulsion in religion': 'One should be able to choose their religion'*, Express Tribune, 25 lipca 2012 r., <https://tribune.com.pk/story/413084/no-compulsion-in-religion-one-should-be-able-to-choose-their-religion>, [dostęp: 26.07.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

i przemoc ze strony m.in. aktorów niepaństwowych, przed którymi nie chroni pakistańskie prawo w tym brak kary formalnej.

Z raportów organizacji międzynarodowych i pozarządowych zajmujących się prawami człowieka, a także materiałów udostępnianych przez instytucje państw zachodnich jednoznacznie wynika, że decyzja o konwersji z islamu jest obarczona poważnym ryzykiem, włączając narażenie się na utratę życia oraz podejmowana niezwykle rzadko i w tajemnicy. Brak informacji na temat tego typu konwersji, konwertytach karanych przez prawo lub poza nim, może wynikać z marginalności praktyki oraz sugerowanych przez BPCA działań różnych instytucji państwowych starających się utrudnić ten rodzaj konwersji i ukryć jej konsekwencje²⁴³.

²⁴³ ecoinet, Pakistan: Religious conversion, including treatment of converts and forced conversions (2009–2012) [PAK104258.E], 14.01.2013, <https://www.ecoi.net/en/document/1096080.html>, [dostęp: 26.07.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

9. Zbrodnie w obronie „honoru”, ich ściganie oraz karanie

Zgodnie z wprowadzoną do pakistańskiego kodeksu karnego w 2004 r. definicją:

przestępstwo popełnione w imię lub pod pretekstem honoru oznacza przestępstwo popełnione w imię lub pod pretekstem karo kari, siyah kari albo innych podobnych zwyczajów lub praktyk²⁴⁴.

Wprowadzenie terminu zbrodni w obronie honoru (nazywanych także honorowymi) za pomocą dwóch lokalnych terminów używanych dla nazwania zabójstw przede wszystkim kobiet, które weszły w przed- lub pozamałżeńskie relacje tym samym, jak się uważa, przynosząc hańbę rodzinie, oraz bez doprecyzowania czym są „podobne zwyczaje i praktyki” doprowadziło do powstania luki definicyjnej²⁴⁵. W jej konsekwencji te „zwyczaje i praktyki” rozumie się bardzo szeroko włączając każde zachowanie wykraczające poza obowiązujące normy, które różnią się w zależności od regionu kraju – od relatywnie zwesternizowanego Islamabadu po obszary wiejskie i plemienne w Chajber Pasztunchwa i Beluczystanie. Do zachowań, które mogą być uznane za hańbiące rodzinę należą: samodzielny wybór męża lub żony, nieodpowiedni ubiór i wypowiedzi, a nawet jak informują zachodnie media, – w przypadku kobiety – sama rozmowa z mężczyzną czy zdarzenia losowe, jak bycie ofiarą gwałtu²⁴⁶.

Temat zbrodni a przede wszystkim zabójstw w obronie honoru w Pakistanie jest regularnie podejmowany przez organizacje międzynarodowe, pakistańskie instytucje państwowe i pozarządowe oraz media. O tym zwyczaju traktuje także nagrodzony Oscarem film dokumentalny *A Girl in the River – The Price of Forgiveness* z 2015 r. śledzący losy Saby Qaiser, Pakistanki z Pendżabu, która przeżyła próbę zabójstwa honorowego. Niniejszy rozdział przedstawia podejścia, pakistańskiego prawa (formalne) i społeczeństwa (praktyczne lub legitymizowane) do zbrodni w obronie honoru, ich ścigania oraz karania. Ta druga praktyczna perspektywa wydaje się w większym stopniu obnażać tę kontrowersyjną praktykę z uwagi

²⁴⁴ Pakistan Penal Code 1860 last Amended on 2017.02.16, art 299 (ii), <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/64050/88951/F1412088581/PAK64050%202017.pdf>, [dostęp: 30.08.2021].

²⁴⁵ Sadowa K., Zabójstwa „honorowe” w Pakistanie – analiza The Qisas and Diyat Act 2004, Wrocławskie Studia Erazmiańskie, 2017, s. 91.

²⁴⁶ Immigration and Refugee Board of Canada, Pakistan: Honour killings targeting men and women [PAK104257.E], <https://www.ecoi.net/de/dokument/1249973.html>, [dostęp: 30.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

m.in. na niewydolność pakistańskiego sądownictwa (szczególnie sądów niższej instancji) i organów ścigania. Freedom House, organizacja badająca demokrację i wolność na świecie, informuje o około milionie wszystkich spraw, które są blokowane przez pakistański wymiar sprawiedliwości każdego roku²⁴⁷. Ponadto, w tym kontekście trzeba wspomnieć o aktywności aktorów niepaństwowych samodzielnie wymierzających „sprawiedliwość” jak przede wszystkim *dżirgi*, w których zasiadają cieszący się szacunkiem reprezentanci lokalnej społeczności, wyłącznie mężczyźni²⁴⁸.

Zbrodnie honorowe w Pakistanie – podstawowe informacje

Nagłaśniane zbrodnie honorowe pokazują, że niezależnie od zachowania, które przyniosło hańbę rodzinie – w skrajnych przypadkach może to być jedynie spojrzenie na obcego mężczyznę – sprawcy działają z zamiarem pozbawienia życia. Jeśli te intencje zostają udaremnione, w statystykach policyjnych przestępstwo takie jest kategoryzowane bez wskazania na zbrodnię honorową. Zatem nie sposób oszacować ile spośród zarejestrowanych prób zabójstw, przypadków pobicia czy oblania kwasem miało taki charakter.

Jak za Human Rights Watch (HRW) podaje pakistański dziennik „Dawn”, w Pakistanie każdego roku w imię honoru morduje się prawie 1 tys. kobiet²⁴⁹. Liczba ofiar, choć i tak niedoszacowana z powodu uwarunkowań prawnych, społecznych i kulturowych, czyni Pakistan niechlubnym liderem w skali globalnej. Zgodnie z danymi Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) rocznie ogółem ofiarami zabójstw honorowych pada ok. 5 tys. kobiet, co oznacza, że w Pakistanie dochodzi aż do 1/5 tych zbrodni. Krajowe statystyki, nawet te podawane przez organizacje pozarządowe współpracujące z podmiotami międzynarodowymi zwykle informują o mniejszej liczbie ofiar. Tabela 1. *Zgłoszone przypadki zabójstw honorowych w Pakistanie w latach 2011–2020* prezentuje próbę zebrania rozproszonych i niekompletnych danych o skali zabójstw honorowych. Poza danymi dla kraju, przedstawiono także dane dla Pendżabu, nie tylko dlatego, że jest to prowincja z największą populacją wielkości ponad 110

²⁴⁷ Freedom House, Freedom in the World 2018 – Pakistan, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/pakistan>, [dostęp: 30.08.2021].

²⁴⁸ Nitza-Makowska A., Różnice demokracji – Indie i Pakistan, Wydawnictwo Collegium Civitas, Warszawa 2019, s. 32.

²⁴⁹ Bandial S., The ‘honour’ in murder, „Dawn”, 13 września 2020 r., <https://www.dawn.com/news/1579389>, [dostęp: 30.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

mln, ale także z uwagi na dostępność tych informacji z jednego relatywnie wiarygodnego źródła.

Tabela 1. Zgłoszone przypadki zabójstw honorowych w Pakistanie w latach 2011-2020²⁵⁰

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2020
Pendżab*	364	366	388	404	328	248	181	244	237
Pakistan	705	432	487	923	1096	bd	309	316*	430*

*dane uwzględniają także mężczyzn, pozostałe liczby dotyczą wyłącznie kobiet

Regularnie największą liczbę zabójstw honorowych odnotowuje się w Pendżabie i Sindhu, z uwagi na wielkość ich populacji oraz uwarunkowania kulturowo-społeczne w dwóch pozostałych prowincjach. Na plemiennych obszarach Chajber Pasztunchwa i Beluczystanu *dżirgi* zakazują informowania o tego typu incydentach, i generalnie przestępstwach wobec kobiet²⁵¹.

Raport kanadyjskiej Rady ds. Migrantów i Uchodźców (*Immigration and Refugee Board of Canada*), który powołuje się na Państwową Komisję ds. Statusu Kobiet w Pakistanie (*National Commission on the Status of Women in Pakistan*) podaje, że *metody zabójstw honorowych różnią się w zależności od regionu, np. w Sindhu, ofiara może być pocięta na kawałki siekierą, w Pendżabie najczęściej zabójstw dokonuje się z użyciem broni palnej*²⁵². Znane są też przypadki ukamienowania lub oblania kwasem.

Uwaga organizacji monitorujących przestrzeganie praw człowieka oraz mediów koncentruje się na ofiarach-kobietach, ale w imię honoru w Pakistanie morduje się także mężczyzn. Jak podaje Komisja Praw Człowieka w Pakistanie (*Human Rights Commission of*

²⁵⁰ HRCP, State of Human Rights in 2020, Lahore 2021, <http://hrcp-web.org/hrcpweb/wp-content/uploads/2021/05/State-of-Human-Rights-in-2020-20210503-KEY-ISSUES.pdf>; HRCP, State of Human Rights in 2018, Lahore 2019, <http://hrcp-web.org/publication/wp-content/uploads/2019/04/State-of-Human-Rights-in-2018-English.pdf>; HRCP, State of Human Rights in 2017, Lahore 2018, <http://hrcp-web.org/hrcpweb/wp-content/uploads/2018/10/State-of-Human-Rights-in-2017.pdf>; HRCP, State of Human Rights in 2014, Lahore 2015, <http://hrcp-web.org/hrcpweb/data/HRCP%20Annual%20Report%202014%20-%20English.pdf>, Punjab Police, <https://www.punjabpolice.gov.pk/honour-killings>, [dostęp do źródeł: 30.08.2021].

²⁵¹ HRCP, State of Human Rights in 2017, Lahore 2018, <http://hrcp-web.org/hrcpweb/wp-content/uploads/2018/10/State-of-Human-Rights-in-2017.pdf>, [dostęp: 30.08.2021].

²⁵² Immigration and Refugee Board of Canada, <https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2014/03/04/PAK104257.E.pdf>, [dostęp: 30.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Pakistan, HRCP), w 2020 r. 148 wszystkich 430 ofiar tych zbrodni stanowili mężczyźni²⁵³. Niekorzystne dla kobiet uwarunkowania społeczno-kulturowe Pakistanu mają znaczenie także dla ścigania i karania zbrodni honorowych. Mężczyźni, choć dopuszczają się zachowań postrzeganych jako przynoszące hańbę rodzinie, mogą zostać potraktowani z większą pobłażliwością. Jeśli wejdą w związek przed- lub pozamałżeński, mogą uniknąć kary np. oferując rodzinie „nielegalnej” partnerki rekompensatę finansową, ziemię, lub kobietę ze swojego klanu jako kandydatkę na żonę²⁵⁴. *Aurat Foundation*, organizacja pozarządowa z siedzibą w Islamabadzie, informuje o nierównym traktowaniu kobiet i mężczyzn przez *dżirgi* w Beluczystanie, które za przed- lub pozamałżeńskie relacje nakazywały zabić kobietę, a mężczyźni pozwalały zapłacić za uniknięcie kary²⁵⁵. Jednak w znacznym stopniu, łagodniejsze traktowanie mężczyzn nie ma wymiaru uniwersalnego, o czym świadczą poniższe przypadki. W głośnej sprawie nagrania z Kohistanu w Chajber Pahtunkwa z 2012 r., którą szczegółowo przedstawia rozdział *Sytuacja rodzin osób, które popełniły przestępstwo przeciw moralności*, *dżirga* nakazała zabić wszystkich zaangażowanych w nagranie, niezależnie od płci. Podejrzewa się, że pięć uczestniczek filmu zostało zamordowanych, natomiast dwóm mężczyznom udało się ukryć. W 2016 r. w Burewala w Pendżabie Muhammad Irshad został zamordowany przez własnego teścia i dwóch szwagrów, którzy nie popierali małżeństwa mężczyzny z kobietą z ich rodziny²⁵⁶. Niektóre media za zbrodnie honorową – uznały zabójstwo Rizwana w mieście Gudźranwala w Pendżabie – mimo że do końca nie pasuje ona do ogólnie przyjmowanej definicji, ponieważ sprawca nie należał do rodziny ofiary. W czerwcu 2021 r. mężczyzna został zamordowany przez ojca kobiety, którą chciał poślubić²⁵⁷.

²⁵³ HRCP, State of Human Rights in 2020, Lahore 2021, <http://hrcp-web.org/hrcpweb/wp-content/uploads/2021/05/State-of-Human-Rights-in-2020-20210503-KEY-ISSUES.pdf>, s. 15, [dostęp: 30.08.2021].

²⁵⁴ Deutsche Welle, Unbreen F., Women in Pakistan face the brunt of honor killings, 20 marca 2012 r., <https://www.dw.com/en/women-in-pakistan-face-the-brunt-of-honor-killings/a-15821068>, [dostęp: 30.08.2021].

²⁵⁵ Aurat Foundation, Incidents of Violence against Women in Pakistan Reported during 2011, 2012, <http://www.af.org.pk/PDF/VAW%20Reports%20AND%20PR/PR/Press%20Release%202011%20%20English.pdf>, s. 1–2, [dostęp: 30.08.2021].

²⁵⁶ National Post, Faris N., Man's throat slit in male 'honour killing' in Pakistan, where women regularly die for angering their family, 20.06.2016 <https://nationalpost.com/news/world/mans-throat-slit-in-male-honour-killing-in-pakistan-where-women-regularly-die-for-angering-their-family>, [dostęp: 30.08.2021].

²⁵⁷ ANI, Couple killed for 'honour' in Pakistan's KP province, 9 sierpnia 2021 r., <https://www.aninews.in/news/world/asia/couple-killed-for-honour-in-pakistans-kp-province20210809123024/>, [dostęp: 30.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

Zbrodnie w obronie honoru, ich ściganie i karanie w pakistańskim prawie

Choć praktyka zbrodni honorowych jest głęboko zakorzeniona w historii subkontynentu indyjskiego. Jej przytoczoną na wstępie tego rozdziału definicję wprowadzono do kodeksu karnego na początku XXI w., a obligatoryjną karę za tego typu przestępstwa przewidziała dopiero nowelizacja z października 2016 r., *Criminal Law (Amendment) (Offences in the Name or on pretext of Honour) (Act XLIII of 2016)*. Niniejszy fragment przedstawia najważniejsze przepisy prawa, które umożliwiały sprawcom przestępstw honorowych unikać odpowiedzialności karnej oraz zmiany wniesione przez powyższą nowelizację.

Jeszcze przed oficjalnym wprowadzeniem definicji zbrodni honorowej, pośrednio do karania, a w praktyce unikania odpowiedzialności karnej przez sprawców, tych przestępstw odnosił się *The Qisas and Diyat Act* z 1990 r.

*Zgodnie z zasadą qisas [odwet/zemsta] w przypadku zabójstwa/uszkodzenia ciała zastosowanie ma zasada odwetu (wywołanie u sprawcy adekwatnych obrażeń do tych, których doznała ofiara), o której decyduje sama ofiara, bądź w przypadku jej śmierci – spadkobiercy. W sytuacjach, w których odwet nie może zostać zastosowany, bądź jeżeli uprawnione osoby od niego odstępują, możliwe jest żądanie rekompensaty – dijat²⁵⁸. Zgodnie z wprowadzoną przez *The Qisas and Diyat Act* treścią art. 309 kodeksu karnego w przypadku qatl-i-amd [umyślnego zabójstwa] pełnoletni, w pełni świadomy wali [opiekun ofiary], może w każdym czasie, bez odszkodowania zrzec się prawa qisas [do odwetu czyli ukarania sprawcy]²⁵⁹.*

W konsekwencji kary fakultatywnej bo zależnej od ofiary (jeśli przeżyła) i/lub jej bliskich (pełniących rolę wali) – na którą wskazują wyżej przytoczone przepisy – zbrodnie honorowe popełniane za przyzwoleniem rodziny i przez jej członków *de facto* uchodziły sprawcom bezkarnie.

Nakładający karę obligatoryjną za przestępstwa popełnione w obronie honoru *Criminal Law (Amendment) (Offences in the Name or on pretext of Honour) (Act XLIII of 2016)*, wprowadza do kodeksu karnego takie kluczowe zmiany jak:

- włączenie do art. 299 terminu i definicji *fasad-fil-arz* w brzmieniu:

²⁵⁸ Sadowa K., Zabójstwa „honorowe” w Pakistanie – analiza *The Qisas and Diyat Act 2004*, Wrocławskie Studia Erazmiańskie, 2017, s. 88.

²⁵⁹ *Ibidem*, s. 84.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

[pojęcie] *fasad-fil-arz* obejmuje przeszłe postępowanie sprawcy lub to czy był on uprzednio skazany, jak również brutalny lub szokujący dla opinii publicznej sposób działania sprawcy przy popełnieniu przestępstwa lub jeżeli przestępca postrzegany jest jako potencjalne zagrożenie dla społeczeństwa lub jeżeli przestępstwo popełnione zostało w imię lub pod pretekstem honoru²⁶⁰;

- zniesienie w art. 309 uprawnień *wali* do całkowitego zrzeczenia się *qisas* w przypadku czynów objętych przez wyżej przytoczone pojęcie *fasad-fil-arz*;

- ustanowienie w art. 311 obowiązkowej kary za zabójstwo honorowe w wymiarze dożywotniego pozbawienia wolności.

Choć wprowadzenie kary obowiązkowej za zbrodnie honorowe ocenia się jako przełomowe i jednoznacznie pozytywne, to brak jest wiarygodnych danych, które potwierdzałyby skuteczność zaostrzenia prawa włączając większą wykrywalność czy wzrost liczby wyroków skazujących. Faktycznie, rozproszone, niekompletne, a czasem nawet przeczące sobie statystyki z różnych źródeł, wskazują na niższą liczbę zgłoszonych zabójstw honorowych po 2016 r., ale spadek ten może wynikać zarówno z jakości samych statystyk, jak i z mniejszej skłonności do kategoryzowania zbrodni jako popełnionej w imię honoru, w sytuacji gdy ten charakter przestępstwa już nie zwalnia sprawcy z odpowiedzialności karnej.

Informacje z pakistańskich mediów o zbrodniach honorowych po 2016 r. sugerują, że do takiego przełomu jak w przepisach prawa nie doszło w obszarze ścigania i sądenia sprawców. Pakistański dziennik „The Express Tribune” w artykule z 2019 r. informuje, że spośród 439 podejrzanych o udział w 234 zabójstwach honorowych w Pendżabie, aż 400 zostało aresztowanych, ale tylko 2 proc. z nich skazano²⁶¹. W 2019 r. w Sindhu, według oficjalnych danych doszło do 108 zabójstw honorowych, w związku z którymi aresztowano 126 podejrzanych. Do sądu wniesiono 81 spraw, trzy spośród nich odrzucono – zgonie informacjami ze stycznia 2020 r.²⁶² Najbardziej aktualne dane z Chajber Pasztunchwa za 2017 r. informują o 211 podejrzanych w tym 166 aresztowanych w 89 sprawach o zabójstwa

²⁶⁰ Criminal Law (Amendment) (Offences in the Name or on pretext of Honour) (Act XLIII of 2016), 22 października 2016 r., <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/109730/136231/F-164677531/PAK109730.pdf>, [dostęp: 30.08.2021].

²⁶¹ The Express Tribune, Umair M., 2% of honour killing suspects convicted, 5 czerwca 2019 r., <https://tribune.com.pk/story/2006248/1-2-honour-killing-suspects-convicted>, [dostęp: 30.08.2021].

²⁶² Dawn, Ali I., 108 women in Sindh 'killed for honour' in 2019 alone: police report, 31 stycznia 2020 r., <https://www.dawn.com/news/1531683>, [dostęp: 30.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

honorowe. W 2018 r. tylko w jednej ze spraw wydano wyrok skazujący, 10 spraw odrzucono, a pozostałe 87 w momencie publikacji artykułu było w toku²⁶³.

Zbrodnie honorowe, ich ściganie i karanie - perspektywa społeczeństwa

Przeprowadzone przez Pew Research Center badania nt. moralności wśród muzułmanów z 2013 r. wykazały, że jedynie 48 proc. muzułmanów w Pakistanie uważa, że zabójstwa honorowe nie są nigdy usprawiedliwione, jeśli sprawcą jest mężczyzna, i 45 proc. jeśli sprawcą jest kobieta²⁶⁴. Mając na uwadze fakt, że ok. 97 proc. obywateli kraju stanowią muzułmanie, dominujące wśród nich opinie – nawet jeśli są niepodzielane przez mniejszości – będą odzwierciedlać ogólne podejście opinii publicznej. Znaczna społeczna legitymizacja aktów przemocy dokonywanych w obronie honoru korespondowała z luką w prawie przed nowelizacją z 2016 r. Z jednej strony, liczba zabójstw honorowych w Pakistanie oraz przypadki nagłaśniane przez media wskazują na poczucie bezkarności u sprawców i znaczne społeczne przyzwolenie. Z drugiej strony, uważa się, że to presja pakistańskiej i międzynarodowej opinii publicznej wymusiły wprowadzenie kary obowiązkowej za zbrodnie honorowe. Poniżej przedstawiono kilka przypadków takich zbrodni, które szczególnie wzburzyły opinię publiczną.

W maju 2014 r. Farzana Parveen została publicznie ukamienowana przed budynkiem sądu w Lahore, drugim co do wielkości mieście w Pakistanie. Wśród sprawców byli jej ojciec, dwóch braci oraz kuzyn i równocześnie były narzeczone. W taki sposób kobietę ukarano za wejście w związek małżeński z mężczyzną, którego wybrała samodzielnie ignorując zdanie rodziny. Dramaturgii sprawie dodają inne okoliczności. Farzana była wówczas w ciąży, a jej wizyta w sądzie miała na celu wyjaśnienie rodzinnej sytuacji. Reuters i zachodnie media pisały wówczas o obecnych na miejscu publicznego linczu kobiety policjantach, którzy beczynnie przyglądali się zajściu²⁶⁵. Paradoksalnie, wdowiec po Farzanie przyznał się do zamordowania swojej pierwszej żony, co uznał za konieczne, aby związać się z kolejną, jednak uniknął kary ponieważ uzyskał przebaczenie syna. Jeszcze w listopadzie tego samego roku sąd skazał

²⁶³ The News on Sunday, Khan J.A., Honour killings on the rise, 4 listopada 2018 r., <https://www.thenews.com.pk/tns/detail/566592-honour-killings-rise>, [dostęp: 30.08.2021].

²⁶⁴ Pew Research Center, The World's Muslims: Religion, Politics and Society, 30 kwietnia 2013 r., <https://www.pewforum.org/2013/04/30/the-worlds-muslims-religion-politics-society-morality/>, [dostęp: 30.08.2021].

²⁶⁵ Reuters, Bukhari M., Pakistani family sentenced to death over 'honour killing' outside court, 19 listopada 2014 r., <https://www.reuters.com/article/uk-pakistan-women-killings-idUKKCN0J30SZ20141119>, [dostęp: 30.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

czterech sprawców na karę śmierci, jednego na 10 lat więzienia za morderstwo kobiety i jej nienarodzonego dziecka oraz terroryzm²⁶⁶.

Inną nagłaśnianą także poza granicami Pakistanu zbrodnią honorową było zabójstwo Qandeel Baloch (czyt. Kandil Balocz) w lipcu 2016 r. Kobieta była popularną celebrytką, która swoimi odważnymi wypowiedziami i zachowaniem w mediach społecznościowych oraz programach telewizyjnych obnażała i wyśmiewała patriarchalny model pakistańskiego społeczeństwa. Qandeel została odurzona środkami nasennymi i uduszona w rodzinnym domu przez młodszego brata. Jak twierdzi sam sprawca, zbrodni dokonał, aby przywrócić rodzinie honor, ale wspomina się także o motywie finansowym. Status rodziny był niski, a popularność i sukces Qandeel – jednej z 10 najczęściej wyszukiwanych w przeglądarkach internetowych w Pakistanie osób – ogromne. Sprawca został skazany na karę dożywocia. Z uwagi na nagłośnienie sprawy, rolę *wali* przejęło państwo, zatem ewentualne przebaczenie ze strony rodziny, na które sprawca i tak nie mógłby liczyć, jak sugerują wypowiedzi rodziców Qandeel, nie prowadziłyby do zwolnienia z odpowiedzialności karnej.

Dwie powyższe sprawy są jednymi z nielicznych, w których wydano wyroki skazujące. Pakistański wymiar sprawiedliwości łagodniej potraktował sprawcę próby zabójstwa Saby Qaiser, której losy pozostałyby nieznane, gdyby nie dokument *Girl in the River – The Price of Forgiveness*. Film obnaża nie tylko tragedię głównej bohaterki postrzelonej w głowę i rękę przez własnego ojca, za to, że wyszła za mąż z miłości, za mężczyznę o niskim statusie społecznym (jak uważała rodzina dziewczyny), ale także bezsilność organów ścigania i sądownictwa. W tym kontekście znamieną jest scena, w której prawnik bohaterki próbuje wytłumaczyć *dżirdze* brak woli przebaczenia ze strony ofiary. Ostatecznie porządek formalny, który reprezentuje prawnik przegrywa z siłą tradycji. W dzień rozprawy, *dżirga* zmienia Sabie pełnomocnika i zmusza do przebaczenia ojcu w sądzie.

Do 2016 r. luka w prawie pozwalała sprawcom większości zbrodni honorowych, w tym zabójstw, nie ponosić odpowiedzialności karnej. Podejście w prawie korespondowało ze znaczną legitymizacją aktów przemocy w imię honoru przez społeczeństwo. Jak wynika z analizy przypadków, tę przemoc usprawiedliwiali przede wszystkim *dżirgi*. Utrwalany przez nie tradycyjny porządek para-prawny, społeczny i kulturowy nakazuje ukarać członka rodziny (w praktyce głównie kobiety), jeśli swoim zachowaniem zhańbił rodzinę, oraz gwarantuje bezkarność sprawcy. Zaostrzenie prawa i wprowadzenie kary obligatoryjnej, czyli niezależnej

²⁶⁶ HRCP, State of Human Rights in 2014, Lahore 2015, s. 216–217, <http://hrcp-web.org/hrcpweb/data/HRCP%20Annual%20Report%202014%20-%20English.pdf>, [dostęp: 30.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

od uzyskania przebaczenia ze strony ofiary (jeśli przeżyła) lub jej rodziny, będzie skuteczne – tj. doprowadzi do spadku liczby zbrodni honorowych, ich powszechnej penalizacji i wyroków skazujących – jeśli spadnie legitymizacja tych przestępstw ze strony społeczeństwa, osłabną wpływy *dżirg* oraz zwiększy się rzetelność organów ścigania i sądów.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

10. Sytuacja rodzin osób, które popełniły przestępstwo przeciw moralności

Większość muzułmanów w Pakistanie i na świecie zgadza się co do pewnych zasad moralnych, jednak – jak już zauważono w rozdziale 1 niniejszego raportu – w kraju brakuje jednej uniwersalnie obowiązującej definicji moralności. Różne granice zachowań moralnych mogą wyznaczać kodeks karny i lokalne tradycje. W tym rozdziale za przestępstwa przeciwko moralności uznaje się zachowania podważające normy, które tworzą lokalnie legitymizowany porządek. Wobec braku danych czy gotowych opracowań na temat sytuacji rodzin osób, które popełniły takie przestępstwa, rozdział jest analizą przypadków nagłośnionych przez pakistańskie i międzynarodowe media. Ich przegląd obnaża dominację porządku społecznie legitymizowanego nad formalnym tworzonym przez przepisy prawa, oraz spiralę przemocy w jakiej funkcjonują niektóre rodziny i społeczności.

Od społecznych konsekwencji przestępstwa przeciwko moralności popełnionego przez członka rodziny, jego najbliższych uwalnia tzw. zbrodnia honorowa, najczęściej zabójstwo osoby, która przekroczyła obowiązujące normy. Ojciec Saby Qaiser w 2014 r. postrzelił córkę z zamiarem pozbawienia życia, karząc ją w taki sposób za wejście w związek małżeński z miłości i wbrew woli rodziny. Mężczyzna nie tylko nie został skazany za zbrodnię korzystając z luki w prawie sprzed nowelizacji z końca 2016 r.,²⁶⁷ ale także wraz z rodziną (z wyłączeniem samej Saby) zaczął cieszyć się większym szacunkiem wśród lokalnej społeczności. W filmie dokumentalnym poświęconym tej próbie zabójstwa honorowego *A Girl in the River – The Price of Forgiveness* sprawca szczydzi się tym, że jego pozostałe córki otrzymały intratne propozycje zamążpójścia. Z kolei rodzina męża Saby, aby uchronić się przed społecznym odrzuceniem, zgodnie z decyzją *dżirgi*, musiała nakłonić kobietę do wybaczenia sprawcy w sądzie. Co ciekawe, ten akt przebaczenia skutecznie uwolnił Sabę od przemocy w imię honoru ze strony ojca, a jej nową rodzinę od dyskryminacji i szykan. *Dżirga* i sprawca uznali, że najwidoczniej Allah chciał, aby kobieta, jej mąż a w przyszłości ich dzieci, pomimo tego, że podstawą ich relacji jest czyn niemoralny, dalej funkcjonowali w ich społeczności.

Konsekwencje sprawy nagrania z Kohistanu (jednego z najbardziej konserwatywnych i tradycyjnych dystryktów w Pakistanie) z 2012 r. pokazują co grozi rodzinie, jeśli sprzeciwi się

²⁶⁷ Kwestię tłumaczy rozdział *Zbrodnie w obronie „honoru”, ich ściganie oraz karanie*, s. 77.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

decyzji *dżirgi* i nie wymierzy kary za niemoralne zachowanie. W tym przypadku motywem do skazania grupy nastolatków, pięciu kobiet (Bazegha, Siran Jan, Begum Jan, Amina Bibi, Shaheen) i dwóch mężczyzn (bracia Gul Nazar i Bin Yasir), na karę śmierci był udział w nagraniu z wesela. Kilkuminutowy film pokazuje młodych ludzi jak klaszczą i śpiewają, przy czym nie dochodzi między nimi do żadnych interakcji. Jak się uważa, kobiety z nagrania zamordowano, włączając Shaheen, której nawet nie widać na filmie, ale wiadomo, że znajdowała się w tym samym pomieszczeniu. Nastolatki zagięły, a ich ciała nie odnaleziono, dlatego media i opinia publiczna bazują na domysłach. Rodzina mężczyzn odmówiła poddania się karze, a co więcej ich brat Afzal Kohistani publicznie podważył decyzję *dżirgi* zyskując rozgłos także poza granicami Pakistanu. W konsekwencji, trzej starsi bracia mężczyzn zostali zamordowani przez krewnych kobiet uwiecznionych na nagraniu (sprawców skazano na karę dożywocia). Afzal przez ponad siedem lat ukrywał się z pozostałymi członkami rodziny – co oznaczało życie w odosobnieniu i ubóstwie – oraz równocześnie nagłaśniał sprawę. W marcu 2019 r. mężczyzna został zastrzelony, w miejscu publicznym w Abbottabadzie. Te tragiczne wydarzenia umiejscawiają rodzinę w spirali przemocy. Dwa miesiące później, paradoksalnie znany z nagrania Gul Nazar sam miał zabić w imię honoru dalszego krewnego za pozamałżeńską relację z wdową po Afzalu²⁶⁸.

W tradycyjnym patriarchalnym społeczeństwie nie tylko oczekuje się, aby przed- i poza małżeńskie kontakty dostosować do lokalnie obowiązujących norm – czasem bardzo surowych jak pokazuje sprawa nagrania z Kohistanu – ale także, aby mężczyzna ożenił się z kobietą. Rodziny homoseksualnych mężczyzn chronią się przed społecznymi konsekwencjami ujawnienia orientacji seksualnej synów aranżując ich małżeństwa z kobietami.

*Geje nie angażują się w związek z osobą tej samej płci, ponieważ wiedzą, że pewnego dnia będą musieli poślubić kobietę, (...) po ślubie będą dobrze traktować swoje żony, ale nadal będą uprawiać seks z innymi mężczyznami*²⁶⁹

– mówi 50-letni homoseksualista z Karachi. Brak informacji o dyskryminacji czy szykanach wobec rodzin, gdzie mąż i ojciec utrzymuje relacje seksualne z mężczyznami. Sumera, żona masażysty (malćiwala), który mężczyznom oferuje także stosunek płciowy –

²⁶⁸ Afzal Kohistani's brother 'kills' relative for honour, "Dawn", 27 maja 2019, <https://www.dawn.com/news/1484826>, [dostęp: 29.09.2021].

²⁶⁹ Azhar M., Gay Pakistan: Where sex is available and relationships are difficult, BBC, 27 sierpnia 2013 r., <https://www.bbc.com/news/23811826>, [dostęp: 29.09.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

w wywiadzie dla BBC skarży się jedynie na wyzwiska wobec męża, ale nie wspomina o wpływie orientacji seksualnej czy profesji mężczyzny na nią i rodzinę²⁷⁰. Przed konsekwencjami najbliższych może chronić fakt, że po pierwsze mężczyzna ma dwie żony i w sumie ośmioro dzieci, dzięki czemu zachowuje pozory prowadzenia tradycyjnego stylu życia, a po drugie uwarunkowania Karaczi największego miasta w Pakistanie, które jest mniej konserwatywne niż wieś.

Zdecydowanie trudniej jest uchronić się przed marginalizacją a nawet linczem rodzinom osób, które popełniły przestępstwo przeciwko moralności publicznej w postaci bluźnierstwa²⁷¹. Takie zagrożenie potwierdza historia Wajeeh-ul-Hassana, oskarżonego o bluźnierstwo w 1999 r., i skazanego na karę śmierci trzy lata później. Podstawą do wydania wyroku skazującego były pisane pod presją przełożonych „bluźniercze” listy, w których Hassan obrażał Mahometa i islam oraz przyznał, że przeszedł na chrześcijaństwo. Bracia Wasim i Naveed, właściciele Crown Steel firmy w Lahor, która zatrudniała oskarżonego, chcieli pozyskać od niego informacje na temat wcześniejszych pracodawców mężczyzny tj. rodziny Asmy Jahangir – pakistańskiej prawniczki i aktywistki w celu zastraszenia i przejęcia nieruchomości. Hassan odmówił, i w konsekwencji sam stał się ofiarą działań braci, którzy zmusili go do napisania listów i oskarżyli o bluźnierstwo. Jak po latach przyznaje Pakistańczyk z obawy o bezpieczeństwo swojej rodziny nie zdecydował się zeznawać we własnej obronie przed sądem. Choć w 2019 r. Hassan został uniewinniony, wciąż jest traktowany jak przestępca, a jego krótkie i odbywające się w tajemnicy spotkania z rodziną stanowią zagrożenie dla ich życia²⁷².

Podobnie było w przypadku oskarżonej o bluźnierstwo Asji Bibi, chrześcijanki z wioski Ithan Wali w Pendżabie – pomimo uniewinnienia, rodzina kobiety znalazła się w niebezpieczeństwie i ostatecznie musiała opuścić Pakistan. Bibi została oskarżona przez dwie muzułmanki o obrazę Mahometa i Koranu podczas kłótni wywołanej odmową picia wody z tego samego naczynia co ona w 2009 r. W Pakistanie potocznie uważa się, że muzułmanie oraz osoby innych wyznań nie powinny korzystać z tych samych naczyń, z uwagi m.in. na różnice w diecie i możliwość „zanieczyszczenia” wody czy potraw. Podczas kłótni, Bibi miała porównać Mahometa do Chrystusa podkreślając fakt męczeńskiej śmierci dla zbawienia

²⁷⁰ Ibidem.

²⁷¹ Cox N., Justifying blasphemy laws: freedom of expression, public morals, and international human rights law, *Journal of Law and Religion*, 35(1) 2020, s. 33–60, doi:10.1017/jlr.2020.11.

²⁷² Al Jazeera, Hashim A., Sentenced to death for blasphemy: Surviving Pakistan’s death row, 21 lutego 2020 r., <https://www.aljazeera.com/features/2020/2/21/sentenced-to-death-for-blasphemy-surviving-pakistans-death-row>, [dostęp: 29.09.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIWI MORALNOŚCI

wiernych tego drugiego i brak równie heroiczych czynów po stronie muzułmańskiego proroka. Chrześcijanka została najpierw skazana na karę śmierci w 2010 r., jednak po ośmiu latach Sąd Najwyższy oczyścił ją z zarzutów z uwagi na brak dowodów. Decyzja ta wywołała, falę niezadowolenia społecznego i protestów tworząc atmosferę zagrażającą bezpieczeństwu rodziny kobiety. Organizacja Aid to the Church in Need UK, tak opisywała sytuację:

W ich [najbliższych Asji Bibi] sąsiedztwie mułtowie chodzili od domu do domu, pokazując na swoich telefonach zdjęcia członków rodziny [kobiety], próbując ich wytropić²⁷³.

Rodzina przemieszczała się jedynie nocą z zasłoniętymi twarzami. Jak dalej informuje Aid to the Church in Need UK, najbliżsi Asji Bibi musieli nawet usunąć lusterka w samochodzie z obawy przed rozpoznaniem²⁷⁴.

Przykłady powyżej pokazują, że przed społecznymi konsekwencjami – w tym w skrajnych sytuacjach linczem – rodziny osób, które popełniły przestępstwo przeciwko moralności chroni postępowanie zgodne z lokalnie legitymizowanym porządkiem, a niezależne od prawa stanowionego. Paradoksalnie, wyrok wydany na podstawie przepisów kodeksu karnego nie chroni sprawcy, ani jego rodziny przed konsekwencjami jakie zakłada tradycyjny lokalnie legitymizowany porządek. Za przykład mogą tu posłużyć losy rodzin osób oskarżonych o bluźnierstwo, a niewinnionych przez sąd. Powyższe przykłady wskazują także na brak skutecznych rozwiązań w prawie stanowionym, które gwarantowałyby bezpieczeństwo rodzinie osoby, która przekroczyła lokalnie obowiązujące normy, nawet jeśli członkowie rodziny poszukują pomocy i nagłaśniają sprawę jak Afzal Kohistani. W skrajnych, międzynarodowo nagłaśnianych przypadkach, jak w sprawa Asji Bibi, władze Pakistanu umożliwiają rodzinie bezpieczne opuszczenie kraju.

²⁷³ The Guardian, Sherwood H., Asia Bibi family being hunted 'house to house' in Pakistan, 21.11. 2018, <https://www.theguardian.com/world/2018/nov/21/asia-bibi-family-being-hunted-house-to-house-in-pakistan>, [dostęp: 29.09.2021].

²⁷⁴ Ibidem.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

11. Podsumowanie

Niniejszy raport nt. przestępstw przeciwko moralności w Pakistanie doprowadził do następujących wniosków, które ujęto poniżej w punktach.

1. Elementy konstytuujące pakistańską obyczajowość to przede wszystkim: patriarchat, hierarchia (podległość młodszych członków rodziny wobec starszyny), kolektywizm (wyższość interesów wspólnoty – rodziny, plemienia, klanu, społeczności – nad indywidualnymi), konserwatyzm; wiele przestępstw, których ofiarami są najczęściej kobiety, popełnianych jest w imię obrony moralności czy honoru, jednak często ma po prostu zapobiec destabilizacji skostniałej struktury tradycji, nie dopuścić do zmiany ustalonych ról społecznych.
2. Honor rodziny zależy od czystości i prowadzenia się kobiet – każdy czyn lub choćby podejrzenie uznawane bywa za cudzołóstwo (seks przed- lub pozamałżeński) i jako takie może stać się podstawą przemocy i chęci zmazania plamy, której najbardziej okrutną formą są tzw. zabójstwa honorowe.
3. Istnieją cztery nakładające się na siebie porządki prawne: 1) normatywny odnoszący się do kodeksów, konstytucji, sądów czy policji, które ścigają sprawców przestępstw, lecz często w sposób opieszwały, skorumpowany, nieefektywny (małe zaufanie społeczne); 2) religijny (reprezentowany przez radę złożoną z uczonych biegłych w pismach islamu), w którym brak jest przyzwolenia dla przestępstw i zbrodni honorowych, lecz penalizujący cudzołóstwo (*zina*); 3) tradycyjny (rady wiejskie typu *dżirga* czy *pańćajat*), według którego kobieta stanowi część dobytku mężczyzny i winna mu jest posłuszeństwo; orzekający według zasady „oko za oko”; 4) obyczajowy – nieformalny, oparty na nieprecyzyjnej interpretacji islamu, nierówności, często zastępujący pozostałe.
4. Tradycyjne małżeństwa są aranżowane przez rodziny, w ten sposób kojarzy się nie tylko pary, ale wraz z nimi rodziny o podobnym statusie. W celu utrzymania majątku w rodzinie bardzo częste są małżeństwa bliskich kuzynów.
5. Małżeństwa z miłości, czyli z własnej woli, nie są społecznie akceptowalne, gdyż oznaczają sprzeciw wobec bliskich, społeczności, tradycji itd.; rodziny często ścigają takich „buntowników” w celu odwetu – zdarzają się oskarżenia o cudzołóstwo czy nawet gwałt, a także zabójstwa honorowe. Mimo presji rodzin, młodzi ludzie ryzykują dla miłości, co wiąże się z ucieczką, ukrywaniem się, zmianą tożsamości.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

6. Konsekwencje ciąży pozamałżeńskiej ponoszą głównie kobiety; wiąże się ona z ryzykiem całkowitego wykluczenia ze swojej społeczności, utraty wsparcia męskich opiekunów, a często także kobiet w rodzinie i w najgorszym razie zemsty rodziny „w imię honoru”, która może skończyć się tragicznie; ojciec nieślubnego dziecka nie ma obowiązku alimentacyjnego.
7. Matki nieślubnych dzieci często są zmuszone do relokacji wraz z potomstwem, zamieszkania w ośrodkach pomocy społecznej; jest to też częsty powód migracji kobiet za granicę.
8. Nieślubne ciążę są często usuwane (mimo że jest to nielegalne), a nieślubne dzieci – szczególnie dziewczynki – są porzucane; dzięki pomocy organizacji charytatywnych są też przekazywane do adopcji lub umieszczane w sierocińcach. Nieślubne dziecko może mieć problemy z wyrobieniem dokumentów zgodnie z prawem (akt urodzenia, dowód osobisty), a także ze znalezieniem partnera życiowego w systemie małżeństw aranżowanych.
9. Kobiety samotnie prowadzące gospodarstwo domowe i wychowujące dzieci są w społeczeństwie pakistańskim narażone na trudności związane z brakiem męskiego opiekuna.
10. Pomoc wdowom i sierotom jest uznawana za religijny obowiązek; wdowy po urzędnikach państwowych otrzymują renty od państwa; państwo przeznacza dochody z podatku *zakaat* m.in. na pomoc wdowom. Mocno zakorzeniona w społeczeństwie jest tradycja dobroczynności.
11. Osoby po rozwodzie są stygmatyzowane, a rozwódki często wykluczane ze społeczności i napiętnowane jako te, które przyniosły wstyd rodzinie. Nie doświadczają wsparcia z ich strony, mają trudności materialne, trafiają (na jakiś czas) do domów opieki społecznej, mogą być zmuszone do zmiany miejsca zamieszkania; w przeciwieństwie do pomocy wdowom, pomoc rozwódkom jest często źle widziana. Po rozwodzie ojciec dzieci ma obowiązek alimentacyjny, nawet jeśli zostają z matką.
12. Istnieją instytucje mikrokredytowe, które ułatwiają kobietom (zarówno wdowom jak rozwódkom) założenie własnego biznesu i samodzielne utrzymanie siebie i dzieci.
13. Prostytucja w Pakistanie jest nielegalna – penalizacji podlega także stręczenie oraz sprzedaż/handel ludźmi w tym celu.
14. Tradycyjnie na subkontynencie istniała kultura kurtyzan – wykształconych kobiet do towarzystwa dla zamożnych mężczyzn, które nie tylko świadczyły usługi seksualne – oraz baćca bazi – młodych chłopców do towarzystwa moźnych; obie tradycje mogą być przyczyną obyczajowego przyzwolenia na prostytucję.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

15. Przyczyny prostytucji to przede wszystkim bieda, brak wykształcenia, czyli przymus ekonomiczny – z tych powodów dochodzi do migracji ze wsi do miast czy ucieczek od rodziny, gdzie ofiary wpadają w szpony sutenerów; do prostytucji często nakłaniają osoby bliskie, np. sympatie, kochankowie, szantażując, że z powodu utraty dziewictwa niemożliwe będzie zawarcie małżeństwa lub uniknięcie konsekwencji cudzołóstwa.

16. Prostytucja powiązana jest z przemocą – mężczyźni, którzy korzystają z usług prostytutek wykorzystują ich podległość i zależność; ofiary przemocy rzadko zgłaszają takie przypadki z obawy o oskarżenie o cudzołóstwo itd.

17. Mimo że nie istnieje prawo wymierzone wprost przeciw mniejszościom seksualnym, to z uwagi na istniejące regulacje prawne dot. cudzołóstwa, homoseksualizm uznaje się za grzech; występuje nietolerancja społeczna wobec ujawniania innych związków niż małżeństwo kobiety i mężczyzny, osoby należące do społeczności LGBTI są zmuszone do ukrywania swojej orientacji, a często do prowadzenia podwójnego życia; nie mogą rejestrować związków ani adoptować dzieci.

18. Osoby transseksualne (*chwadża sira*) nazywane są „trzecią płcią” i należą do najbardziej zmarginalizowanych społeczności. Doświadczają nietolerancji, wykluczenia ze swoich rodzin naturalnych, trudności z dostępem do wykształcenia, służby zdrowia, rynku pracy, miejsc kultu religijnego, a także są ofiarami prześladowań i przemocy; jest to jednak jedyna społeczność LGBTI w kraju, która ujawnia się i istnieje w sferze publicznej.

19. Osoby transseksualne mają prawo do rejestracji swojej płci w dokumentach, posiadają także prawa wyborcze. Od 2018 r. obowiązuje ustawa o ochronie osób transpłciowych; ustanowiono rzecznika ds. osób transseksualnych i podjęto szereg inicjatyw na szczeblu lokalnym (np. w szpitalach, policji) – zapewne dopiero w ciągu kilku lat będzie można ocenić, w jaki sposób ustawa jest wprowadzana w życie. Z powodu osobnego statusu, jaki mają w Pakistanie osoby transseksualne, organizacje działające na rzecz tej społeczności angażują się także w pomoc innym mniejszościom seksualnym.

20. W Pakistanie brak przyzwolenia dla związków pozamałżeńskich czy nieformalnych. Zdrady, chociaż są tematem tabu, zdarzają się; najczęściej zdradzają mężczyźni, korzystając z usług prostytutek lub po prostu utrzymując kochankę (niekiedy nawet za wiedzą żon).

21. Życie migrantów toczy się w wielu oddalonych od siebie miejscach i stwarza nowe możliwości i motywacje dla równoległego partnerstwa. Związki równoległe, czasami przybierające formę poligamii, pojawiają się dość często w relacjach z pierwszymi pokoleniami migrantów, także z Pakistanu. Kobiety z krajów przyjmujących często odgrywają rolę „mostów” (*bridging ties*) przy ułatwianiu wjazdu migrantowi do nowego kraju oraz

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

wprowadzaniu go na miejscowy rynek pracy. Na podstawie obserwacji społeczności migrantów można wywnioskować, że wielu Pakistańczyków wchodzi w różnego rodzaju relacje z kobietami w krajach, w których się osiedlają, nierzadko mają też z nimi dzieci. Pozostaje to jednak tematem tabu i wydaje się, że informacje tego rodzaju rzadko przedostają się do rodzin pozostających w Pakistanie.

22. Można też przypuszczać, że wiele związków nieformalnych za granicą z punktu widzenia prawnego to małżeństwa religijne, które nie wywierają skutków prawnych w państwie przyjmującym, jednak są łatwiejsze do zaakceptowania dla osób, w których życiu praktyki religijne odgrywają ważną rolę.

23. Z uwagi na ciche przyzwolenie na „podwójne życie” mężczyzn, istnienie nieformalnych związków za granicą nierzadko jest tolerowane przez rodziny (podobnie jak w przypadku nieformalnych związków w kraju), o ile mężczyzna wywiązuje się z obowiązków finansowych wobec swoich krewnych.

24. Prawo stanowione nie penalizuje konwersji z islamu na inne wyznania, ale utożsamiany z apostazją ten typ konwersji religijnej, naraża konwertytę na oskarżenie o popełnienie bluźnierstwa, dyskryminację, prześladowanie oraz groźby przede wszystkim ze strony aktorów niepaństwowych jak organizacje islamistyczne, społeczności skupionej przy okolicznym meczecie, sąsiadów czy rodziny.

25. Od społecznych konsekwencji przestępstwa przeciwko moralności popełnionego przez członka rodziny, jego najbliższych uwalnia tzw. zbrodnia honorowa, najczęściej zabójstwo osoby, która przekroczyła obowiązujące normy;

26. Analiza przypadków wykazała, że rodziny osób, które popełniły przestępstwo przeciwko moralności publicznej jak bluźnierstwo są narażone na dyskryminację, groźby czy lincz – nawet w sytuacji, gdy domniemany bluźnierca został uniewinniony przez sąd.

27. Każdego roku w Pakistanie z powodu honoru morduje się ponad 1 tys. kobiet, co stanowi 1/5 ofiar tego typu zbrodni w skali światowej.

28. Choć ofiarami zbrodni w imię honoru są także mężczyźni, przeważającą większość stanowią kobiety, dlatego część statystyk i źródeł koncentruje się wyłącznie na nich.

29. Definicja zbrodni popełnionej w imię honoru została wprowadzona do pakistańskiego kodeksu karnego w 2004 r., ale dopiero pod koniec 2016 r. zlikwidowano lukę w prawie, która umożliwia sprawcom tego typu zbrodni nie ponosić żadnej kary – w sytuacji, gdy uzyskali przebaczenie ofiary (jeśli przeżyła) lub członków jej rodziny.

12. Bibliografia

1. Abbasi, Kashif, Nadra's policy on registration of children with unknown parentage criticised, dziennik „Dawn”, 7 listopada 2018 r., <https://www.dawn.com/news/1444032> [dostęp: 13.08.2021]
2. Abdullah M. D., Farhat S. N, Hali, S. M. Iftikhar, H., Transgender Law in Pakistan: Some Key Issues w: „Policy Perspectives”, Vol. 17, No. 1 (2020), pp. 7-33 URL: <https://www.jstor.org/stable/10.13169/polipers.17.1.0007> s. 32, [dostęp: 27.09.2021]
3. Abid, S. Malik, A. A., Saba, T., Abandoned and Destitute: A Case Study of Divorced Women Residing in a Welfare Complex in Pakistan, Pakistan Social Sciences Review April-June 2021, Vol. 5, No. 2 (s. 352–363), <https://pssr.org.pk/issues/v5/2/abandoned-and-destitute-a-case-study-of-divorced-women-residing-in-a-welfare-complex-in-pakistan.pdf>, [dostęp: 1.10. 2021]
4. Abdullah M. A., Basharat Z., Kamal, B., Sattar, N. Y., Hassan, Z. F., Jan, A. D., & Shafqat, A. (2012). Is social exclusion pushing the Pakistani Hijras (Transgenders) towards commercial sex work? A qualitative study. *BMC International Health and Human Rights*, 12(1), 32. <https://doi.org/10.1186/1472-698X-12-32>, [dostęp: 2.09.2021].
5. Ahmad O. S., *Prostitution In Pakistan: As A Human Rights Violation Not A Criminal Offense*, “Human Rights Review” Vol. IV, <https://humanrightsreviewpakistan.wordpress.com/prostitution-in-pakistan-as-a-human-rights-violation-not-a-criminal-offense/>, [dostęp: 2.09.2021].
6. Ahmad A. N., „Masculinity, Sexuality and Illegal Migration. Human Smuggling from Pakistan to Europe”, Oxford University Press 2015, s. 154.
7. Ahmad, N. 2010 Land rights for Pakistani Muslim women: law and policy, Policy Brief Series #23, <https://www.eldis.org/document/A70206> [dostęp: 1.10.2021]
8. Ahmad S., Akhtar S., Ramzan S, Yousaf H. Zafar, M. U., Divorce Status and Its Major Reasons in Pakistan <https://www.hrpub.org/download/20180330/SA5-19610931.pdf>, [dostęp: 1.10.2021], *Sociology and Anthropology* 6(4): 386-391, 2018
9. Akhlaq, A., Khan G., Sikander P. Factors Pertaining To Rising Divorce Rate and Its Consequences on The Family Culture Of Pakistan: A Qualitative Study *IBT Journal of Business Studies*, Volume 15 Issue 2 December 2019” <http://jms.ilmauniversity.edu.pk/index.php/IBTJBS/article/view/323/269>, [dostęp:1.10.2021]
10. Ali M. Transgender persons' rights still a far cry, 27 lipca 2019, <https://nation.com.pk/27-Jul-2019/transgender-persons-rights-still-a-far-cry>, [dostęp: 28.09.2021]
11. Ali S. H., Khan. S.; Khanani, M. R., Rajabali, A., Warraich H. J., HIV and homosexuality in Pakistan, 2008, “The Lancet”, vol. 8, s. 8 i 511–515, 1 sierpnia 2008,

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

- <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S1473-3099%2808%2970183-X>, [dostęp: 27.09.2021]
12. Ali, M. Amjad S. M., Philanthropy in Pakistan. Why civil society organizations get bypassed in favor of donations to individuals, 19 marca 2018, Stanford Social Innovation Review, https://ssir.org/articles/entry/philanthropy_in_pakistan, [dostęp: 1.10.2021]
 13. Al Jazeera, Hashim A., Sentenced to death for blasphemy: Surviving Pakistan's death row, 21.02.2020, <https://www.aljazeera.com/features/2020/2/21/sentenced-to-death-for-blasphemy-surviving-pakistans-death-row>, [dostęp: 29.09.2021].
 14. Amin A., Killer of transgender gets death sentence after 3 years, 24 lipca 2019, <https://www.thenews.com.pk/print/502798-killer-of-transgender-gets-death-sentence-after-3-years>, [dostęp: 28.09.2021]
 15. Anam E. Shaharyar A, "Surviving as a single parent. he trials and tribulations of being a single parent in Pakistan", 31 sierpnia 2015. <https://tribune.com.pk/story/945987/surviving-as-a-single-parent>, [dostęp: 1.10.2021]
 16. Asad A. Z., Butt B. Refutation, Relinquishment and Inheritance: Exploring Women's Inheritance Rights in Pakistan, Pakistan Journal of Social Sciences (PJSS) Vol. 36, No. 2 (2016), ss.1001-1009 <https://www.bzu.edu.pk/PJSS/Vol36No22016/PJSS-Vol36-No2-34.pdf>, [dostęp: 1.10.2021]
 17. Access to Justice for Survivors of Sexual Assault. A Pilot Study, The National Commission on the Status of Women (NCSW) 2010, <https://www.ncsw.gov.pk/SiteImage/Downloads/Access%20to%20Justice%20%20for%20Survivors%20of%20Sexual%20Assault-%20A%20Pilot%20Study-min-Compressed.pdf>, [dostęp: 12.08.2021]
 18. Ahmad, Imtiaz, Illegitimate newborns murdered and discarded, 22 kwietnia 2014, <https://www.dw.com/en/illegitimate-newborns-murdered-and-discarded/a-17582853>, [dostęp: 12.08.2021]
 19. Amin, A. Appellate Tribunal allows Imran Khan to contest from NA-35, "The News", 28 czerwca 2018, <https://www.thenews.com.pk/print/334804-appellate-tribunal-allows-imran-khan-to-contest-from-na-35>, [dostęp: 12.08.2021].
 20. Amnesty International, Pakistan: Use and abuse of the blasphemy laws, 07.1994, <https://www.amnesty.org/download/Documents/184000/asa330081994en.pdf>, [dostęp: 26.07.2021].
 21. Amnesty International, Pakistan Insufficient Protection of Women, 2002, <https://www.amnesty.org/download/Documents/116000/asa330062002en.pdf>, [dostęp: 12.08.2021].
 22. Australian Government, Refugee Review Tribunal, Country Advice Pakistan, Pakistan – PAK37665 – Punjab – Love marriages – Family violence – Protection orders – State

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

- protection – Political violence, 17 listopada 2010, https://www.ecoi.net/en/file/local/1138091/1788_1336913515_pak37665.pdf, [dostęp: 12.08.2021].
23. Babar, Z. U. 2007. Violence against Women in Pakistan: Current Realities and Strategies for Change. (Niepublikowana praca magisterska). Austria: European University Center for Peace Studies.
 24. BBC News. 2014. „How Pakistan’s Women Are Punished for Love”, 12 grudnia 2014 r., sekc. Asia. <https://www.bbc.com/news/world-asia-30400690>, [dostęp: 12.08.2021].
 25. BBC, Azhar M., Gay Pakistan: Where sex is available and relationships are difficult, 27.08.2013, <https://www.bbc.com/news/23811826>, [dostęp: 29.09.2021].
 26. Before you get all worked up about Aurat March, read what it stands for “Dawn”, 16 marca 2020 <https://images.dawn.com/news/1184767>, [dostęp: 1.10.2021]
 27. Bank Światowy: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS?locations=PK>, [dostęp: 4.10.2021].
 28. Borile S., (2019), *Bacha Bazi: cultural norms and violence against poor children in Afghanistan*, “International Review of Sociology”, 29:3, 498-507, DOI: [10.1080/03906701.2019.1672346](https://doi.org/10.1080/03906701.2019.1672346).
 29. Brown L., (2015), The Honorable Prostitute: Culture and Conscience in a Pakistani Brothel, Centre for Humans & Nature, <https://www.humansandnature.org/culture-the-honorable-prostitute>, [dostęp: 2.09.2021].
 30. Chaudhary, N. U. The fight for custody, “The News”, 3 listopada 2019 <https://www.thenews.com.pk/tns/detail/568802-fight-custody>, [dostęp: 1.10.2021]
 31. Canada: Immigration and Refugee Board of Canada, Pakistan: Legality of conversion from Islam to Christianity, legal or social actions taken against Muslim women who marry Christians but do not convert to Christianity, in Pakistan, 01.08.1989, <https://www.refworld.org/docid/3ae6ab541c.html>, [dostęp: 26.07.2021].
 32. Charsley K., Bolognani, Spencer M., Ersanilli S., Jayaweera E. H., Marriage Migration and Integration Report, Bristol, UK: University of Bristol 2016 s. 26,
 33. Charsley K. A. H., Liversage, A., Transforming polygamy: migration, transnationalism and multiple marriages among Muslim minorities. *Global Networks*, (2012), 13(1), 60–78, https://research-information.bris.ac.uk/ws/portalfiles/portal/81494331/transforming_polygamy_FINAL.pdf [dostęp: 4.10.2021].
 34. Chaudhary A, Holden L Daughters’ inheritance, legal pluralism, and governance in Pakistan, 2013 <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/07329113.2013.781447?scroll=top&needAccess=true>, [dostęp: 1.10.2021]

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

35. Cause of Death: Woman: " Swedish Association of Women's Shelters and Young Women's Empowerment Centres, 2012, www.causeofdeathwoman.com, [dostęp: 12.08.2021].
36. Country Policy and Information Note Pakistan: Women fearing gender based violence, February 2020, s. 31–33, <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1250691/download>, [dostęp: 2.10.2021].
37. Chaudhry N. U, Saigol, R. Contradictions and Ambiguities of Feminism in Pakistan. Exploring the Fourth Wave, grudzień 2020 , s. 28.
38. Child sex abuse on the rise in Pakistan: Report, „Business Standard”, 23.05.2017, https://www.business-standard.com/article/international/child-sex-abuse-on-the-rise-in-pakistan-report-117032300047_1.html, [dostęp: 2.09.2021].
39. Compendium on Gender Statistics on Pakistan 2019 , Pakistan Bureau of Statistics <https://www.pbs.gov.pk/sites/default/files//COMPENDIUM%20GENDER%202019%2018-06-2019%20%20printing.pdf> [dostęp: 30.09.2021]
40. Country Advice Pakistan Pakistan – PAK39281 – Divorce – Social Stigma – Divorcee’s Risk of Harm – State Protection – Social Services – Female Divorcees Living Independently 27 September 2011, Australian Government, Refugee Review Tribunal <http://www.refworld.org/pdfid/50f7fc8e2.pdf>, [dostęp: 1.10. 2021]
41. Country Reports on Human Rights Practices for 2020, United States Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, s. 45-46 <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1386041/download>, [dostęp: 1.10.2021]
42. Commonwealth Initiative for Freedom of Religion and Belief, Commonwealth Initiative for Freedom of Religion and Belief (CIFO RB) Submission to office of High Commission for Human Rights on Forced Conversions and Forced Marriages, 04.09.2018, https://www.ohchr.org/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/Documents/Issues/Women/WRGS/HumanitarianSettings/CommonwealthInitiativeFreedomReligionPakistan.docx&action=default&DefaultItemOpen=1, [dostęp: 26.07.2021].
43. Cornell International Law Journal, Khan O., In The Name Of God: Problems With Pakistan’s Blasphemy Laws, 19.01.2016, <https://cornellilj.org/2016/01/19/in-the-name-of-god-problems-with-pakistans-blasphemy-laws/>, [dostęp: 26.07.2021].
44. Country Advice: Pakistan, Refugee Review Tribunal, Australian Government, 17.11.2010, https://www.ecoi.net/en/file/local/1138091/1788_1336913515_pak37665.pdf, [dostęp: 12.08.2021].
45. Country Policy and Information Note Pakistan: Women fearing gender based violence, February 2020, s. 8–9, <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1250691/download>, [dostęp: 4.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

46. Country Policy and Information Note. Pakistan: Women fearing gender-based violence, wersja 4.0 (raport) Home Office, 2020, <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1250691/download>, [dostęp: 12.08.2021]
47. Country Information and Guidance Pakistan: Women fearing gender-based harm / violence 2015. Udostępniono 10 sierpnia 2021 r., <https://www.refworld.org/pdfid/56667db14.pdf>, [dostęp: 12.08.2021]
48. Country Policy and Information Note Pakistan: Women fearing gender based violence, February 2020, <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1250691/download>, [dostęp: 4.08.2021].
49. Country Policy and Information Note. Pakistan: Women fearing gender-based violence, wersja 4.0 (raport) Home Office, 2020 <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1250691/download>, [dostęp: 12.08.2021]
50. Couple married for love, hiding in fear of tribal justice' Dawn, 11.07.2009, <http://www.dawn.com/wps/wcm/connect/dawn-contentlibrary/dawn/news/pakistan/provinces/04-couple-married-for-love-hiding-in-fear-oftribal-justice-qs-01>, [dostęp: 12.08.2021].
51. Cox, N. Justifying blasphemy laws: freedom of expression, public morals, and international human rights law, Journal of Law and Religion, 35(1) 2020, s. 33–60, doi:10.1017/jlr.2020.11.
52. Dale A., Migration, marriage and employment amongst Indian, Pakistani and Bangladeshi residents in the UK, 2008, The University of Manchester <https://hummedia.manchester.ac.uk/institutes/cmist/archive-publications/working-papers/2008/2008-02-migration-marriage-and-employment.pdf>, [dostęp: 05.10.2021].
53. Dar UI Falah – oficjalna strona: https://swd.punjab.gov.pk/mother_and_children_homes, [dostęp: 26.07.2021].
54. Dawn, Timeline: Accused under the Blasphemy Law, 19.09.2012, <https://www.dawn.com/news/750512/timeline-accused-under-the-blasphemylaw>, [dostęp: 26.07.2021].
55. Dawn, Afzal Kohistani's brother 'kills' relative for honour, 27.05.2019, <https://www.dawn.com/news/1484826>, [dostęp: 29.09.2021].
56. De Lind van Wijngaarden, J.W., Rani B. Male adolescent concubinage in Peshawar, Northwestern Pakistan, Culture, Health & Sexuality, 2011, https://www.researchgate.net/publication/51546354_Male_adolescent_concubinage_in_Peshawar_Northwestern_Pakistan, [dostęp: 28.09.2021]
57. Ebrahim Z. T., Thomson Reuters Foundation, Don't we count? Transgender Pakistanis feel sidelined by census <https://www.reuters.com/article/pakistan-transgender-census/dont-we-count-transgender-pakistanis-feel-sidelined-by-census-idUSL8N1ME398?edition-redirect=uk> 6 października 2017, [dostęp: 28.09.2021]

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIWI MORALNOŚCI

58. Emmanuel F., Thompson, L. H., Athar, U., Salim, M., Sonia, A., Akhtar, N., & Blanchard, J. F. (2013), The organisation, operational dynamics and structure of female sex work in Pakistan. *Sexually transmitted infections*, 89 Suppl 2 (Suppl 2), ii29–ii33. <https://doi.org/10.1136/sextrans-2013-051062>, [dostęp: 1.09.2021].
59. ecoinet, Pakistan: Religious conversion, including treatment of converts and forced conversions (2009-2012) [PAK104258.E], 14.01.2013, <https://www.ecoi.net/en/document/1096080.html>, [dostęp: 26.07.2021].
60. Engineer, Ali Asghar. 1996. The Rights of Women in Islam. Lahore: Vanguard Books Ltd.
61. Express Tribune, Kharal A., Christianity to Islam, and back: 60-year-old woman disgraced for reconversion, 10.03.2012, <https://tribune.com.pk/story/348036/christianity-to-islam-and-back-60-year-old-woman-disgraced-for-reconversion>, [dostęp: 26.07.2021].
62. Express Tribune, Tanveer R., 'No compulsion in religion': 'One should be able to choose their religion', 25.07.2012, <https://tribune.com.pk/story/413084/no-compulsion-in-religion-one-should-be-able-to-choose-their-religion>, [dostęp: 26.07.2021].
63. Farham H., 13 transgender people to contest elections in Pakistan, 13 czerwca 2018, <https://www.dawn.com/news/1413894>, [dostęp: 26.09.2021].
64. Feixas Vihé M., *Testing migration hypotheses: the movement of people from Pakistan to Catalonia*, *New Issues In Refugee Research* 2009, UNHCR Switzerland, (2009), s. 8.
65. Fundacja Edhi – oficjalna strona: <https://edhi.org/children-services/#1503394908390-1569fc7b-5b51>, [dostęp: 13.08.2021]
66. Gannon K. Transgender Pakistanis find a solace in church of their own, <https://abcnews.go.com/International/wireStory/transgender-pakistanis-find-solace-church-74391676>, [dostęp: 26.09.2021].
67. Global Slavery Index 2018, <https://www.globalslaveryindex.org/resources/downloads/>, [dostęp: 1.09.2021].
68. Gulzar, F. Pakistan: How a single mother in Lahore dresses like a man to make ends meet, art. z dn.13 lutego 2020 "Gulf News", <https://gulfnnews.com/world/asia/pakistan/pakistan-how-a-single-mother-in-lahore-dresses-like-a-man-to-make-ends-meet-1.1581581194466>, [dostęp: 26.09.2021].
69. Hamid Saima et al (2011), „Marriage decision making, spousal communication, and reproductive health among married youth in Pakistan”. *Global Health Action* 4 (1): 5079. <https://doi.org/10.3402/gha.v4i0.5079>, [dostęp: 18.08.2021].
70. Hamzić, V. The Dera Paradigm: Homecoming of the Gendered Other *Ethnoscripts* 2019, 21 (1): 34–57 eISSN 2199-7942, <https://journals.sub.uni-hamburg.de/ethnoscripts/article/view/1415/1246> [dostęp: 28.09.2021]

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

71. Hasan, M., Conditions of Widows in Pakistan, 2011, <https://www.af.org.pk/Newsletters/nl%202011/NLE%20English%20-37.pdf>, [dostęp: 1.10.2021]
72. Home Office Country Policy and Information Note Pakistan: Sexual orientation and gender identity or expression, Version 3.0, lipiec 2019 https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/814050/Pakistan-SOGIE-CPIN-v3.0_July_2019_.pdf, [dostęp: 28.09.2021]
73. Human Rights Council Working Group on the Universal Periodic Review Twenty-eighth session 6–17 November 2017 National report submitted in accordance with paragraph 5 of the annex to Human Rights Council resolution 16/21, Pakistan, s. 14 <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/upr/pages/pkindex.aspx>, [dostęp: 1.10.2021]
74. Human trafficking in Pakistan: Not for sale, „The Express Tribune” 02.11.2014, <https://tribune.com.pk/story/782953/human-trafficking-in-pakistan-not-for-sale>, [dostęp: 2.09.2021].
75. Husain S., Mahsud N. K., Naz, A. , Divorce among Parents and its Impacts on Personality and Socialization of Children in Malakand Division <http://jssh.aiou.edu.pk/wp-content/uploads/2018/11/02-Divorce-aamong-Parents-its-Impacts.pdf> [dostęp: 1.10.2021]
76. Indigenous Philanthropy in Sindh, Pakistan Centre of Philanthropy 2014 <http://pcp.org.pk/uploads/Sindh.pdf>, [dostęp: 1.10.2021]
77. Human Rights Watch, Pakistan: Proposed Reforms to Hudood Laws Fall Short, 2006, <https://www.hrw.org/news/2006/09/06/pakistan-proposed-reforms-hudood-laws-fall-short> [dostęp: 13.08.2021]
78. Hong J. 2009, Love marriages, women and rule of law in Pakistan, Ethics in Action Vol. 3, No. 5, October 2009 Asian Human Rights Commission – Ethics in Action website <http://www.ethicsinaction.asia/archive/2009-ethics-in-action/vol.-3-no.-5-october2009/love-marriages-women-and-rule-of-law-in-pakistan>, [dostęp: 12.08.2021].
79. Imran, M. IHC says Tyrian White's parentage a 'private matter', throws out disqualification petition against PM, “Dawn” z 21 stycznia 2019 r. <https://www.dawn.com/news/1458912>, [dostęp: 26.09.2021].
80. Induced Abortions and Unintended Pregnancies in Pakistan 2012, Population Council https://www.popcouncil.org/uploads/pdfs/2014RH_PostabortionCare_Pakistan.pdf, [dostęp: 13.08.2021]
81. Iram T. et al, (2019), Socioeconomic acceptability of prostitutes in Pakistan: A diversion from prostitution, “Cogent Social Sciences”, 5:1, DOI: 10.1080/23311886.2019.1646110.

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

82. Jalalzai M.Kh., (2002), Women Trafficking and Prostitution in Pakistan & Afghanistan, Dua Publishers, Lahore.
83. Jamal, S. Pakistani transgender activist wins Franco-German prize for human rights, 10 grudnia 2020 <https://gulfnnews.com/world/asia/pakistan/pakistani-transgender-activist-wins-franco-german-prize-for-human-rights-1.75815842> [dostęp: 26.09.2021]
84. Jalalzai M. Kh. (2002). Women Trafficking and Prostitution in Pakistan and Afghanistan, Lahore.
85. Junik, Kamila. 2020. *Ruch kobiety w Pakistanie w perspektywie historycznej*, [w:] *Problemy społeczno-polityczne Bliskiego i Dalekiego Wschodu*, red. A. W. Jelonek, M. Lipa, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, pp. 113–125.
86. Kakakhel, Niaz A. "Honour Killings: Islamic and Human Rights Perspectives," Northern Ireland Legal Quarterly 55, 1 (2004): 78–89.
87. Kausar R, Zafar N. Emotional and Social Problems in Divorced and Married Women , WU Journal of Social Sciences, Summer 2014, Vol.8, No.1, s. 31–35, http://sbbwu.edu.pk/journal/FWU_Journal_Summer2014,Vol.8,No.1/5_Emotional_and_Social_Problems_in_Divorced.pdf, [dostęp: 1.10.2021]
88. Kazmi, W. A. "Allah loves equality – being LGBT in Pakistan", 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=CQDnNqGdGD4>, [dostęp: 28.09.2021]
89. Khan, D., Mixed Race Marriage in Pakistan. Politics of identity, Lahaur 2013
90. Khan F. A., Institutionalizing an Ambiguous Category: "Khwaja Sira" Activism, the State, and Sex/Gender Regulation in Pakistan w: Anthropological Quarterly, vol. 92, no. 4, s. 1135–1172, ISSN 0003-5491. Copyright: 2019 by the Institute for Ethnographic Research (IFER) a part of The George Washington University
91. Khan S., (2003). "Zina" and the Moral Regulation of Pakistani Women. *Feminist Review*, (75), s. 75-100.
92. Khan, S. Y. ; Saeed, H. Saeed R; Investigating Barriers to Achieving Safe Motherhood in Pakistan: A Study in Selected Sites in Rural Sindh and Punjab, https://www.who.int/woman_child_accountability/ierg/reports/2012_19N_Barriers_to_Safe_Motherhood_Pakistan.pdf, [dostęp: 5.10.2021].
93. Khan T., „Female Labour Migration from Pakistan”, 2020 ILO, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/publication/wcms_735795.pdf, [dostęp: 5.10.2021].
94. Khatoon Khattak A., Female Infanticide And Killing Women For Giving Birth To A Baby Girl -A Case Study Of Pakistan, 2014, http://www.ocerints.org/Socioint14_e-publication/papers/447.pdf, [dostęp: 26.09.2021].
95. Khurshid, Ayesha. 2020. „Love marriage or arranged marriage? Choice, rights, and empowerment for educated Muslim women from rural and low-income Pakistani

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

- communities”. *Compare: A Journal of Comparative and International Education* 50 (1): 90–106. <https://doi.org/10.1080/03057925.2018.1507726>, [dostęp: 18.08.2021].
96. Kowalewska-Łukuć, M., (2017), *Prostytucja i czerpanie z niej korzyści majątkowych – analiza prawoporównawcza*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa, s. 1, https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2018/10/IWS_Kowalewska-%C5%81uku%C4%87-M._Prostytucja-i-czerpanie-z-niej-korzy%C5%9Bci-majatkowych.pdf, [dostęp: 1.09.2021].
97. Kubiak, Przemysław. (2019). Najcięższe przestępstwa szariatu ('hudud') w świetle uwag zawartych w klasycznym podręczniku 'Umdat al-salik' al-Misriego. *Zeszyty Prawnicze* nr 19, s. 155–184. DOI 10.21697/zp.2019.19.3.07., http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_21697_zp_2019_19_3_07/c/3579-3343.pdf, [dostęp: 1.08.2021]
98. Ladly, Meghan Davidson. 2012. „Defying Parents, Some Pakistani Women Risk All to Marry Whom They Choose”. *The New York Times*, 8 września 2012 r., <https://www.nytimes.com/2012/09/09/world/asia/some-pakistani-women-risk-all-to-marry-for-love.html>, [dostęp: 10.08.2021].
99. Letter to Country Policy and Information Team from the British High Commission (BHC), Islamabad, 15.02.2021, <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1370401/download>, [dostęp: 26.07.2021].
100. Malik N., et al. (2014), Causes and Consequences of Extra-Marital Relations in Married Women: A Case Study of Darulaman Sargodha. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, <https://doi.org/10.5901/mjss.2014.v5n23p2044>, [dostęp: 2.10.2021].
101. Mahmood K., Najeeb Z., *Personality traits, Infidelity and Marital Satisfaction among Married men and women*, „International Journal of Scientific & Engineering Research”, Volume 4, Issue 12/2013, <https://www.ijser.org/researchpaper/Personality-traits-Infidelity-and-Marital-Satisfaction-among-Married-men-and-women.pdf+&cd=4&hl=en&ct=clnk&gl=pl>, [dostęp: 2.10.2021].
102. Mahrwald S., (2009) *Rule of Law: The Case of Pakistan*, Heinrich-Böll-Stiftung, October 26/2009 https://www.boell.de/sites/default/files/assets/boell.de/images/download_de/weltweit/Rule_of_Law_Conference_Paper_Pakistan_neu.pdf [dostęp 4.08.2021]
103. Maqsood A., 2021a. „Love as Understanding”. *American Ethnologist* 48 (1): 93–104. <https://doi.org/10.1111/amet.13000>, [dostęp: 18.08.2021].
104. Maqsood A., 2021b. „Love in liminality: the modes and spaces of intimacy in middle-class Pakistan”. *South Asian History and Culture* 12 (2–3): 261–77. <https://doi.org/10.1080/19472498.2021.1878785>, [dostęp: 18.08.2021].
105. Merten, M. (2019). Keeping it in the family: Consanguineous marriage and genetic disorders, from Islamabad to Bradford. *BMJ*, 365, l1851. <https://doi.org/10.1136/bmj.l1851>, [dostęp: 18.08.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

106. National Institute of Population Studies - NIPS/Pakistan and ICF. 2019. Pakistan Demographic and Health Survey 2017-18. Islamabad, Pakistan, and Rockville, Maryland, USA: NIPS and ICF, <https://dhsprogram.com/pubs/pdf/FR354/FR354.pdf>, [dostęp: 13.08.2021]
107. Nazir Z., Love marriage – a sin. *Pakistan Today.*, 23.04.2021, <https://www.pakistantoday.com.pk/2021/04/23/love-marriage-a-sin/>, [dostęp: 13.08.2021].
108. Naz Foundation: LGBT – Building a Foundation for better understanding.. A literature review of LGBT youth, kwiecień 2016 , s. 3 ibid. s. 5) https://sxpolitics.org/wp-content/uploads/2016/08/naz_pakistan_lgbt-youth.pdf, [dostęp: 28.09.2021]
109. Neville P., (1999), *The nautch girls of colonial Punjab*, "The Tribune", 2 maja 1999 r.,
110. Niaz, U. Women's mental health in Pakistan, *World Psychiatry*, luty 2004 3(1), s. 60–62 <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1414670/>, [dostęp: 1.10.2021]
111. Nitza-Makowska A., *Różnice demokracji – Indie i Pakistan*, Wydawnictwo Collegium Civitas, Warszawa 2019.
112. Notaro, Pier Cesare, Gay sex and love in Pakistan in the era of Grindr, 6 września 2013 <https://www.ilgrandecolibri.com/en/gay-love-sex-pakistan/>, [dostęp: 26.09.2021]
113. Oldenburg V.T., (1990), *Lifestyle as Resistance: The Case of the Courtesans of Lucknow*, „Feminist Studies”, t. 16, nr 2, 1990, s. 259–287, http://www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00urdu/umraoian/txt_veena_oldenburg.html#m32, [dostęp: 1.09.2021].
114. Ousat, A. Sahoutara, N, Carrying Forward Edhi's Legacy, dziennik "Dawn" z 26 kwietnia 2020 r., dostęp 21.07.2021, <https://www.dawn.com/news/1551962>, [dostęp: 26.09.2021].
115. Pakistan. Country Gender Assessment, Volume 1 of 2: Overall Gender Analysis. Asian Development Bank, 2015 <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/218821/pak-gender-assessment-vol1.pdf>, [dostęp: 1.10.2021].
116. Pakistan: Requirements and procedures to obtain a divorce; divorce certificates, including whether there are different types of certificates issued (2017-June 2019) [PAK106314.E]; Document #2024234, Document #202423 IRB – Immigration and Refugee Board of Canada, <https://www.ecoi.net/en/document/2024234.html>, [dostęp: 1.10.2021]
117. Pakistan - Researched and compiled by the Refugee Documentation Centre of Ireland on Tuesday 23 April 2019, <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1292741/download>, [dostęp: 1.10.2021]
118. Pakistan Penal Code 1860 last Amended on 2017.02.16, <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/64050/88951/F1412088581/PAK64050%202017.pdf>, [dostęp: 26.07.2021].

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

119. Pakistan: Incidents of violence or mistreatment involving sexual minorities in Islamabad, Karachi and Lahore; loss of employment or inability to rent housing due to sexual orientation (2014) Research Directorate, Immigration and Refugee Board of Canada, Ottawa, 9 stycznia 2015 https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/pages/attachments/2015/04/27/canada_coi_pak105027.e.pdf- [dostęp: 28.09.2021]
120. Pakistan migration snapshot, 2019, International Organization of Migration, UN, <https://dtm.iom.int/reports/pakistan-%E2%80%93-migration-snapshot-august-2019>, [dostęp: 2.10.2021].
121. Pakistan. Transgender Persons, protection of rights, Act 2018, A Briefing Paper March 2020. <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2020/03/Pakistan-Transgender-Advocacy-Analysis-brief-2020-ENG.pdf>, s. 27, International Commission of Jurists, [dostęp: 27.09.2021]
122. Pakistan: Treatment of sexual and gender minorities by society and authorities; state protection and support services available (2017-January 2019), PAK106219.E', 17 January 2019, <https://irb-cisr.gc.ca/en/country-information/rir/Pages/index.aspx?doc=457702&pls=1> [dostęp: 27.09.2021]
123. Pashtun woman hiding after love marriage' Daily Times, 20.12.2006, http://www.dailytimes.com.pk/default.asp?page=2006%5C12%5C20%5Cstory_20-12-2006_pg1_6, [dostęp: 12.08.2021].
124. Patel R., (2003) Woman versus man, Oxford University Press, 2003
125. *Prostitution spreads as law looks on*, "Dawn" 30.09.2013, <https://www.dawn.com/news/1046355/prostitution-spreads-as-law-looks-on>, [dostęp: 2.09.2021].
126. PIMS opens its doors to transgender community", 2 grudnia 2018, <https://tribune.com.pk/story/1858590/pims-opens-doors-transgender-community>, [dostęp: 26.09.2021].
127. Qureshi K., „Transnational Divorce and remarriage between Pakistan and Britain: Intersectionality, harmful immigration rules and internal racism”, Population, Space and Place, Edinburgh Research Explorer, 2020, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/psp.2396>, [dostęp: 5.10.2021].
128. Qureshi W. „Four pension reforms that could improve older peoples life in Pakistan”, 18 lutego 2021 <https://www.helpage.org/blogs/waqas-qureshi-19658/four-pension-reforms-that-could-improve-older-peoples-life-in-pakistan-1078/>, [dostęp: 1.10.2021]
129. Raponi L, Zanzucchi M, Half of Two Paisas, the Extraordinary Mission of Abdul Sattar Edhi and Bilquis Edhi, 2007
130. Raporty rządu USA dot. praw człowieka w Pakistanie w 2014 r., <https://www.justice.gov/sites/default/files/pages/attachments/2015/06/26/dos->

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

- [hrr_2014_pakistan.pdf](#) a także z 2020 r:
<https://www.justice.gov/eoir/page/file/1386041/download>, [dostęp: 5.10.2021].
131. Raport Global Gender Gap http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2021.pdf, [dostęp: 1.10.2021]
 132. Sahoutara N. Cases of women seeking khula jumped by over 700pc in 2020, "Dawn", 5 stycznia 2021 <https://www.dawn.com/news/1599786>, [dostęp: 1.10.2021]
 133. Sartaj M., *Of smartphones and infidelity in late-night Pakistan*, Dawn, (2016), <http://www.dawn.com/news/1238411>, [dostęp: 2.10.2021]
 134. Sattar Ahmad, O, Compensation Payable by Convicted Rapists to Their Illegitimate Children, 2015, <https://sahsol.lums.edu.pk/law-journal/compensation-payable-convicted-rapists-their-illegitimate-children>, [dostęp: 26.09.2021]
 135. Shah, Sabir, A few most-publicised rape cases in Pakistan, artykuł z dziennika "The News" 13 września 2020, <https://www.thenews.com.pk/print/714237-a-few-most-publicised-rape-cases-in-pakistan>, [dostęp: 26.09.2021]
 136. Shaheed, Farida, Khawar Mumtaz, (1995) Islamisation and Women. The Experience of Pakistan. In: *Other Voices from Pakistan*. New Delhi: Wiley Eastern Limited, 71–87.
 137. Sher Muhammad et al, Violence against Women in Pakistan: A Study of Religious, SocioCultural and Legal Perspectives of Honour Killing. „Al-Qalam”, vol. 23, 1/2018, s. 126–145.
 138. Shinwari N. A. (2015). *Understanding the informal justice system: Opportunities and possibilities for legal pluralism in Pakistan*. Community Appraisal and Motivation Program (CAMP), <http://www.camp.org.pk/wp-content/uploads/2016/03/UnderstandingtheInformalJusticeSystem.pdf>, [dostęp: 2.08.2021]
 139. Shirkat Gah's Contribution to Key Ask: Remove the statement "Where permitted under national law and where culturally acceptable", https://www.who.int/selection_medicines/committees/expert/22/applications/s22.1_mifepristone-misoprostol_ShirkatGah.pdf (brak daty publikacji, [dostęp: 18.08.2021])
 140. Special campaign starts to make Islamabad TIC, 26 lipca 2021 r., <https://www.thenews.com.pk/print/868521-special-campaign-starts-to-make-islamabad-tic>, [dostęp: 28.09.2021]
 141. Sotirova, A., van Zaal, K, Kaka, T "Ready to Marry? The dynamics of Child Marriage in Pakistan", <https://www.girlsnotbrides.org/articles/ready-to-marry-dynamics-of-child-marriage-in-pakistan-evidence-from-three-development-programmes/>, [dostęp: 26.09.2021].
 142. Social Institutions and Gender Index 2019, OECD, <https://www.genderindex.org/wp-content/uploads/files/datasheets/2019/PK.pdf>, [dostęp: 1.10.2021]

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

143. State of Human Rights in 2018, Human Rights Commission of Pakistan, s. 192, <http://hrcp-web.org/hrpweb/wp-content/uploads/2019/04/State-of-Human-Rights-in-2018-English-1.pdf>, [dostęp: 12.08.2021].
144. State-Sponsored Homophobia, A world survey of laws: Criminalisation, protection and recognition of same-sex love, 2016, <https://www.refworld.org/docid/598311a44.html>, [dostęp: 27.10.2021]
145. State sponsored homophobia – 2019, Pakistan, ILGA 2019, ss. 461 – 464. https://ilga.org/downloads/ILGA_State_Sponsored_Homophobia_2019.pdf, [dostęp: 28.09.2021]
146. Sultana, A. Induced abortion: Rural Women's Escape against Unintended Pregnancies", http://pu.edu.pk/images/journal/studies/PDF-FILES/34_v21_1_20.pdf , Pakistan Vision vol. 21 nr 1, wyd. Uniwersytet Pendżabu (Univ. of Punjab) 2020 r. [dostęp 13.08.2021]
147. "Survey done on Karachi beggars", 23 grudnia 2010 <https://www.dawn.com/news/593116/survey-done-on-karachi-beggars>, [dostęp: 1.10.2021]
148. Tados, M., Violence and Discrimination against Women of Religious Minority Backgrounds in Pakistan, CREID, <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/handle/20.500.12413/15800>, [dostęp: 26.07.2021].
149. "Tahafuz Center starts work in Pindi", 13 maja 2020, <https://tribune.com.pk/story/2220282/tahafuz-centre-starts-work-pindi> [dostęp: 26.09.2021]
150. Tariq A., *Rights of Illegitimate Children in Pakistan: Sunni and Shia Law Perspectives*. Courting The Law, (2020), <http://courtingthelaw.com/2020/12/15/commentary/rights-of-illegitimate-children-in-pakistan-sunni-and-shia-law-perspectives/>, [dostęp: 2.10.2021].
151. The Election Commission of Pakistan, References under article 63(2) of the constitution, received from Speaker National Assembly of Pakistan, Islamabad regarding disqualification of mr. Imran Khan, mna., <http://www.na.gov.pk/uploads/documents/Rulings-of-the-Chair-1999-2017.pdf> , s. 159 a także <https://web.archive.org/web/20150923233307/http://www.ecp.gov.pk/CecJudgement/Imran%20Khan%20final%20order.pdf>, [dostęp: 5.10.2021].
152. The Guardian, Sherwood H., Asia Bibi family being hunted 'house to house' in Pakistan, 21.11. 2018, <https://www.theguardian.com/world/2018/nov/21/asia-bibi-family-being-hunted-house-to-house-in-pakistan>, [dostęp: 29.09.2021].
153. The Household Integrated Economic Survey, 2018–2019, Pakistani Bureau of Statistics 2020, <http://phkh.nhsrsc.pk/sites/default/files/2021->

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

- [07/Household%20Integrated%20Economic%20Survey%20Pakistan%202018-19.pdf](#)
[dostęp: 21.07.2021]
154. PIMS opens its doors to transgender community”, 2 grudnia 2018, <https://tribune.com.pk/story/1858590/pims-opens-doors-transgender-community>, [dostęp: 28.09.2021].
155. *Today's dramas centre around divorces, extramarital affairs, says Bushra Ansari*, „The Express Tribune”, 5.09.2020, <http://tribune.com.pk/story/2262635/todays-dramas-centre-around-divorces-extramarital-affairs-says-bushra-ansar>, [dostęp: 2.10.2021].
156. UK Home Office, Country Policy and Information Note Pakistan: Christians and Christian Converts, 02.2021, s.11, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/963724/Country_information_and_guidance_Christian_and_Christian_converters_Pakistan_February_2021.pdf, [dostęp: 26.07.2021].
157. UN Declaration on the Elimination of Violence against Women (1994), <http://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/711/88/img/NR071188.pdf?OpenElement>, [dostęp: 1.08.2021]
158. U.S. Commission on international religious Freedom, Connecting the Dots: Education and Religious Discrimination in Pakistan. A Study of Public Schools and Madrassas, [https://www.uscirf.gov/sites/default/files/resources/Pakistan-ConnectingTheDots-Email\(3\).pdf](https://www.uscirf.gov/sites/default/files/resources/Pakistan-ConnectingTheDots-Email(3).pdf), [dostęp: 26.07.2021].
159. US Department of State, International Religious Freedom Report 2005, <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2005/51621.htm>, [dostęp: 26.07.2021].
160. US Department of State, 2019 Report on International Religious Freedom, <https://www.state.gov/reports/2019-report-on-international-religious-freedom/pakistan/>, [dostęp: 26.07.2021].
161. Viqar F. Thematic Report on the Issue of Financial Protection Upon Divorce: Muslim Women’s Rights under Family Laws in Pakistan- Article 16 for Consideration by CEDAW Committee in its 75th session 15th-28th February 2020
162. Viqar F., Financial Protection Upon Divorce, Social constraints limit women’s work outside the house and influence the kind of work they can engage in 20 lutego 2020 “Express Tribune” <https://tribune.com.pk/story/2160220/6-financial-protection-upon-divorce>, [dostęp: 1.10.2021]
163. Widows speak out. Abuse and Discrimination Resilience and Agency A dossier of evidence for the attention of CEDAW 2020: <https://www.widowsforpeace.org/widows-speak-out-cedaw-2020/>, [dostęp: 30.09.2021]
164. World Bank – dane dot. populacji kobiet <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL.FE.IN?locations=PK>, [dostęp: 1.10.2021]

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

165. The World Widows Report, Loomba Foundation 2015.
<https://www.theloombafoundation.org/sites/default/files/2019-06/WWR.pdf>,
[dostęp: 30.09.2021]
166. World Watch Monitor, Pakistan court orders citizens to declare religion, 13.03.2018,
https://www.worldwatchmonitor.org/2018/03/pakistan-court-orders-citizens-declare-religion/?_cf_chl_jschl_tk__=pmd_8a371a42dece08721063834a03627f65f1f77396-1627228458-0-gqNtZGzNAg2jcnBszQY6, [dostęp: 26.07.2021].
167. Wyrok w sprawie Khaki – Rawalpindi: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2012/07/Khaki-v.-Rawalpindi-Supreme-Court-of-Pakistan.pdf>,
[dostęp: 26.09.2021]
168. Yes I Do (raport) https://www.kit.nl/wp-content/uploads/2019/01/YES-I-DOPakistan_MidlineReport_11122018_FINAL.pdf, [dostęp: 26.09.2021].
169. Yousef K., *The Vicious Circle of Irregular Migration from Pakistan to Greece and back to Pakistan*, Hellenic Foundation For European And Foreign Policy (ELIAMEP), (2013),
<https://ec.europa.eu/migrant-integration/librarydoc/the-vicious-circle-of-irregular-migration-from-pakistan-to-greece-and-back-to-pakistan>, [dostęp: 2.10.2021].
170. Yousafzai R. A, Divorce, still a social stigma! 4 maja 2021
<https://tribune.com.pk/article/97374/divorce-still-a-social-stigma>, [dostęp: 1.10.2021]
171. Zaman, S, Zia M. Women’s Access to Justice in Pakistan, 2013.
https://www.ohchr.org/documents/HRBodies/CEDAW/AccessstoJustice/AuratFoundationAndWarAgainstRape_Pakistan.pdf, [dostęp: 26.09.2021].
172. Zia M., Butt R., Pakistan NGO Alternative Report On CEDAW 2012
https://www.af.org.pk/pub_files/1358697993.pdf, [dostęp: 1.10.2021]
173. Zia F., (Sunny) Being gay in Pakistan, what a miserable and hard life!”, 20 września 2018
<https://www.ilgrandecolibri.com/en/gay-pakistan-miserable-life/> [dostęp: 26.09.2021]
174. 2020 Trafficking in Persons Report: Pakistan, U.S. Department of State,
<https://www.state.gov/reports/2020-trafficking-in-persons-report/pakistan/#:~:text=Provincial%20police%20reported%20identifying%2019%2C954,identified%20in%20Sindh%20and%20Punjab>, [dostęp: 1.09.2021].

Dodatkowe źródła online:

1. www.hrw.org/topic/womens-rights
2. <http://hdr.undp.org/en/content/gender-inequality-index-gii>
3. <http://hbv-awareness.com/regions/>
4. <https://punjabpolice.gov.pk/honour-killings>

PAKISTAN – PRZESTĘPSTWA PRZECIW MORALNOŚCI

5. <http://punjablaws.gov.pk/laws/130.html>
6. <https://www.refworld.org/publisher,CEDAW,,PAK,453778260,0.html>
7. <https://sahil.org/early-childhood-sexual-experience-male-prostitution/>
8. <http://www.tribuneindia.com/1999/99may02/sunday/head10.htm>

O Autorkach

Joanna Ashraf

Magister etnologii i antropologii kulturowej oraz specjalistycznych studiów wschodnich na Uniwersytecie Warszawskim. Autorka książki „Zwyczajne pakistańskie życie” (2015, PWN Seria „Bieguny”). Od 2009 r. mieszka w Pakistanie.

Dr Kamila Junik

Adiunktka w Instytucie Bliskiego i Dalekiego Wschodu na Uniwersytecie Jagiellońskim; indolożka, orientalistka, kulturoznawczyni. Absolwentka filologii orientalnej (specjalność: indologia) oraz kulturoznawstwa bliskowschodniego na Uniwersytecie Jagiellońskim. Doktor nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa. Lektor oraz biegły tłumacz języków urdu i hindi w mowie i piśmie (tłumaczenia specjalistyczne z zakresu prawa karnego, imigracyjnego etc. dla organów wymiaru sprawiedliwości i innych służb); wykonuje także ekspertyzy dot. języków, kultury i polityki krajów Azji Południowej. Jej zainteresowania naukowe to: przekład literacki i prawny (j. urdu, j. hindi), problemy i konflikty społeczno-polityczne, religijne i kulturowe w krajach Azji Południowej (Indie, Pakistan, Bangladesz), sytuacja kobiet, ruch kobiecy i feminizm (Indie, Pakistan, Bangladesz), współczesne zjawiska artystyczne i kultura wizualna (Indie, Pakistan) oraz islam w Azji Południowej. Autorka monografii, przekładów, artykułów naukowych.

Dr Agnieszka Nitza-Makowska

Adiunktka i kierowniczka Studiów Azjatyckich w Collegium Civitas w Warszawie. Jej praca doktorska nt. uwarunkowań demokracji w Indiach i Pakistanie opierała się na własnych badaniach terenowych wśród tamtejszych elit politycznych. W Collegium Civitas prowadzi m.in. takie zajęcia jak Kultura polityczna i organizacyjna w Azji, Azja w XXI w. - Chiny- Indie-Pakistan oraz Trade, Aid and Development. W roku akademickim 2018/19 prowadziła własne seminarium na temat reżimów politycznych Indii i Pakistanu na Uniwersytecie Humboldta w Berlinie. W pracy naukowej skupia się na reżimie hybrydowym Pakistanu, sile miękkiej, i dyplomacji środowiskowej. Publikowała w International Journal of Cultural Policy (Routledge) oraz Journal of Peacebuilding and Development (SAGE). Jest autorką monografii pt. Różnice demokracji – Indie i Pakistan. Agnieszka jest laureatką konkursów Narodowego Centrum Nauki (MINIATURA-4 i SONATA-16).